

פרק נב. תעסוקה

רסא. זכות לעבודה¹

פוסק הרמב"ם: "... צוו ואמרו אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטילה וגוררת עון, וסוף אדם זה שיהא מלסטם את הבריות".² כותב רבי עובדיה מברטנורא: "ואסור לאדם שיתעסק בעולמו אלא או בתורה וגמילות חסדים, או בסחורה ואומנות ומלאכה שיש בהן ישובו של עולם".³ השו"ע פוסק: "מעלה גדולה למי שמתפרנס ממעשה ידיו, שנאמר: 'יגיע כפיך כי תאכל וגו'".⁴ כותב השל"ה הק': "צריך אדם לראות ולהמציא לעצמו בעה"י מלאכה או איזה עסק שממנו יהיה פרנסתו ופרנסת ביתו ואל יסמוך לידי מתנת בשר ודם ח"ו ולא לידי הלואתם, ברוך הגבר אשר שם ה' מבטחו".⁵

כותב החתם סופר: "נלענ"ד ר' ישמעאל נמי לא אמר מקרא 'ואספת דגנך' אלא בארץ ישראל, ורוב ישראל שרויים, שהעבודה בקרקע גופה מצוה משום ישוב ארץ ישראל ולהוציא פירותיה הקדושים ועל זה צותה תורה: 'ואספת דגנך' ובוועז זורה גורן השעורים הלילה משום מצוה וכאילו תאמר לא אניח תפילין מפני שאני עוסק בתורה הכא נמי לא יאמר לא אאסוף דגני מפני עסק התורה. ואפשר אפילו שארי אומנויות, שיש בהם ישוב העולם, הכל בכלל מצוה".⁶

מלאכה אינה רק מקור פרנסה. היא אף חיונית להגשמת יעודי התורה⁷

טובת היחיד וטובת הכלל

אמונה כותב הרב בר שאול: "אם כך ירגיש האדם, הרי הוא עולה עם העבודה - והיא מתעלה עמו. הוא רואה עצמו שותף למעשי יצירה של היוצר ב"ה מחדש בכל יום תמיד מעשי בראשית. בעבודתו הוא מוסיף יצירה בעולם כפי כחו. הרי כאן רגש של דבקות בבורא. הרי כאן הנאה מזיו השכינה".⁸

¹ חכמים משתמשים פעמים רבות במונח מלאכה. על ההבדל שבין מלאכה ובין עבודה ראה פירוש הרש"ר הירש על התורה בראשית ב ב.

² רמב"ם תלמוד תורה ג י. וראה שו"ע או"ח קנו א; חידו"א מנחות פה ב ד"ה שם לקיים; ילקוט מדרש שמואל על אבות א י בשם רבינו יונה.

³ פירוש הרע"ב משנה סנהדרין ג ג. וראה תורת משה פרשת ראה ד"ה אפס כי לא יהי' וכו': "... כי אם כה תעשה 'ברך יברכך ה' אלקיך בארץ וגו' ", ר"ל בעסקי הארץ... 'רק אם שמוע תשמע לקול ה' אלוקיך', שתשמע בת קול או מלאכי השרת אומרים 'לשמור לעשות', היינו שתהי' ממונה לשמור התורה ולעשות שמירה לתורה ולעשות מצות אז לא תעסוק בברכת הארץ ותממנה ראש ישיבה כמו ר' יוחנן".

⁴ שו"ע יו"ד רמו כא.

⁵ ח"א שער האותיות דרך ארץ. וראה בבלי מנחות פה ב וחידו"א ד"ה שם לקיים מה שנאמר וגו'.

⁶ חידושי החתם סופר לולב הגזול דף לו א ד"ה דומה לכושי. וראה תורת משה פרשת שופטים ד"ה מי האיש וכן משך חכמה דברים לב מז. הערת הרב נבנצל: "צע"ג דהא אמרינן מה חריש רשות אף קציר רשות, ובא"י קא"י. נלע"ד לומר שלעיתים "רשות" הכונה למצוה שאינה גמורה. ראה לדוגמא מש"כ האבודרהם, ברכת המצות ומשפטיהם: "וכל המצות טעונות ברכה בין שהן מן התורה חובה שחייב להשתדל ולרדוף עד שיעשה אותם... ובין שהם רשות... שהרשות בידו לפטור עצמו מהם".

⁷ ראה סעיפים כז – לא.

⁸ מערכי לב, זיו מלאכה עמ' 191.

מצוות
ולסיבות בהשגת פרנסתו היה מרשיע ובוטל וממהר לעבירות ולא היה שם לב לחובותיו על
טובות השם עליו".⁹

בריאיות הגוף והנפש שנינו: "רשב"ג אומר אף המדיר את אשתו מלעשות מלאכה יוציא
ויתן כתובה שהבטלה מביאה לידי שעמום".¹⁰ אומר האבות דרבי נתן: "רבי יוסי אומר אין אדם
מת אלא מתוך הבטלה".¹¹ עוד אומר האבות דרבי נתן: "שלוש זיעות הן יפות לגוף, זיעת חולה,
זיעת מרחץ, זיעת מלאכה...".¹² ספר חסידים כותב: "ויש אדם אע"פ שאינו צריך לעשות
מלאכה שאעפ"כ צריך לעשות כגון שלבו מלא תוגה או לבו נוטה להרהור עבירה או לדברי
הבלים אז מותר לעסוק בדרך ארץ שלא ישתטה ושלא יהרהר לעבירה".¹³

דמוי עצמי חיובי¹⁴ "גדולה היא מלאכה שכל אומן יוצא ומשתבח באומנותו".¹⁵

כבוד¹⁶ "רבי אומר גדולה היא מלאכה שכל מי שאינו עוסק במלאכה בני
אדם משיחין בו, מנין פלוני אוכל מנין הוא שותה...".¹⁷

חירות¹⁸ כותב הפרי מגדים: "ומה טוב כשיש תורה ועמה מלאכה שלא
נצטרך לבריות להיות חונף וחלק לשוננו".¹⁹ כותב ספר הברית: "... ולא יתערב בו התקוה מן
הבריות, ולא יתיפה להם, ולא יחניף אותם, ולא ירא מהם...".²⁰

שמחה²¹ הגמרא אומרת: "גדול הנהנה מיגיעו יותר מירא שמים",²² ומבאר
המהר"ל: "כיון שהוא מסתפק בעצמו ושמח בחלקו הש"י מסייע לו שיהיה שלם לגמרי מבלי
חסרון".²³ כותב הראי"ה קוק: "עמדת החיים עצמם, טהרה של הנשמה, סיפוק חושה הפנימי
שכולו יושר וצדק, זה ימצא ביגיע כפים, בעמל היצירה הגופנית, ובהבאת פירותיה ליהנות בהם
בני אדם".²⁴

⁹ תורת חובות הלבבות שער הבטחון ג. וראה רע"ב על משנה אבות ב ב: "המלאכה מפרכת ומשברת את הגוף
ומתוך כך יצר הרע בטל ממנו". וראה ספר חסידים (וויס.) תתקלה; שו"ת אגרות משה אבהע"ז ב יד.

¹⁰ משנה כתובות ה ה. וראה סעיף פו הערה 38. וראה הערה 54.

¹¹ אבות דרבי נתן נוסחא א פרק יא. וראה תורה תמימה בראשית ח הערה יז.

¹² אבות דרבי נתן נוסחא א פרק מא. וראה רמב"ם דעות ד יד; בן יהוידע גיטין דף סז ב ד"ה גדולה מלאכה
שמחמת את בעליה.

¹³ ספר חסידים (וויס.) תשנ. וראה ספר חסידים (מרג.) שלח.

¹⁴ ראה סעיף קנז.

¹⁵ אבות דרבי נתן נוסחא ב פרק כא.

¹⁶ ראה סעיף קנח.

¹⁷ אבות דרבי נתן נוסחא ב פרק כא. וראה מדרש שמואל אבות א י: "כי דרך שלטון העיר לתפוס האיש שאין
לו שום מלאכה כי אומר עליו שהוא גנב או קוביוסטוס כיון שאין לו מלאכה לפרנס את עצמו". וראה בבלי
בבא מציעא פג ב.

¹⁸ ראה סעיפים קנט קס.

¹⁹ ספר נטריקון לבעל הפמ"ג, הקדמה עמ' 12.

²⁰ ספר הברית ב מאמר יב פרק י. וראה פלא יועץ ערך הנאה; כף החיים למהר"ח פאלאג'י כא א.

²¹ ראה סעיף ריג.

²² בבלי ברכות ח א.

²³ דרך חיים על אבות א י.

²⁴ שמונה קבצים ד פג.

טובת המדינה המתפרנס מיגיע כפיו שותף לטיפוח כלכלה משגשגת.²⁵ חזקה על היושב בטל שהוא לא יהיה מסוגל להגן על המדינה בשעת חירום.²⁶

טובת האנושות כותב ר"י אבן שועיב: "בעלי המלאכות ונושאי ונותנין ביישוב העולם וחורשים וזורעים ונוטעים כרמים, עוסקין ביישוב המציאות ומתפללין בקר וערב ועוסקין במצות והם קיום העולם, כי כך היתה כוונת הבריה כי 'לא תהו בראה לשבת יצרה'".²⁷ כותב המלבי"ם: "כי האדם נברא לבנות ולנטוע ולהיות שותף לה', במעשי בראשית על ידי שיעסוק בדברים שעליהם העולם עומד...".²⁸ כותב הרא"ה קוק: "דבר פשוט הוא שהצדיק עושה כל מעשיו בקדושה, וכל פעולותיו הגשמיות עולות הן לתיקונו של עולם, וזאת היא אהבת המלאכה, שכל כך שגבה מעלתה מצד עצמה... ומעתה אין ספק שתיקון עולם מלא והתרחבות אור הקדש נמצא באמת בכל מלאכה. כל תנועה שמצלת איזה חלק מן ההווה מן שליטת התוהו - דבר גדול וכללי יש כאן".²⁹

קידוש השם כותב ספר הברית: "ולמה יחרפו תורת ה' על כי תמאס יגיע כפיך ותבזה כל העושה מלאכה? ... והנה האומות אומרים עלינו אומה זאת ישבה בעמים ובטלנים הם ועצלנים כי נרפים הם, אינם עוסקים בעבודות אף ירפו ידיהם מן המלאכה... כלום יש חילול ה' וסכנות הכלל והפרט יותר מזה?"³⁰ כותב החתם סופר: "... ולא לבד עבודת קרקע אלא לימוד כל האומנות משום ישוב וכבוד א"י, שלא יאמרו לא נמצא בכל א"י סנדלר ובנאי וכדומה ויביאום מארצות רחוקים על כן ה' לימוד כל אומנות מצוה".³¹

גדול שכרו של המתפרנס מיגיע כפיו. כותב ערוך השלחן: "וכמה טועים בזה לאמר שהאומנות הוא דבר של בזיון שהרי כמה תנאים ואמוראים שהיו בעלי מלאכות, ואיתא במדרש רבה בראשית: 'חביבה היא מלאכה מזכות אבות שזכות אבות הצילה ממון ומלאכה הצילה נפשות'".³² כותב הרב וויינברג: "ושגורה האמרה בשם אחד מרבי החסידות לפסוק 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם' שאין הכוונה רק לסוף מעשה לתוצאה המבוקשת אלא לעצם העשייה והמלאכה הממשית, שגם היא מקודשת בקדושת הדת ושהיא תנאי שבלעדו אין הקדוש ברוך הוא משרה שכינתו בעמו. כל כך אמיץ הוא הקשר בין חיי המעשה ובין דת ישראל".³³

²⁵ ראה סעיף רנו.

²⁶ ראה סעיף רכו הערה 56.

²⁷ דרשות ר"י אבן שועיב פרשת אמור. וראה אמת ליעקב, סנהדרין פא א, בענין היורד לאומנות חברו: "שחן המלאכה והאומנות על בעלי, והיינו מפני שמתעצמת היא ונעשית כחלק מהאומן ורואה הוא בזה כי הוא מיישב את העולם על ידי מלאכתו זאת, וכשבא הלה וירד לאומנותו נמצא שהפריד בין הדבקים".

²⁸ מלבי"ם שמות ד ו.

²⁹ שמונה קבצים א תתפז.

³⁰ ספר הברית חלק שני מאמר יב פרק י.

³¹ תורת משה פרשת שופטים ד"ה מי האיש.

³² ערוך השלחן או"ח קנו א. וראה בר"ר עד יב.

³³ שו"ת שרידי אש ד עמ' שסה.

להוראה שראוי לאדם להתפרנס מעמלו המשמעויות הבאות

- על כל אחד לרכוש ידע המאפשר לו עיסוק המפרנס את בעליו.³⁴ פסוק מפורש בספר קהלת: "ראה חיים עם האשה אשר אהבת", ומפרש רש"י: "ראה והבן ללמוד אומנות להתפרנס ממנו עם ת"ת אשר בידך".³⁵ כותב המאירי: "לעולם יהא אדם זריז ללמוד אומנות שאם חס ושלוש יעני לא יהא צריך למלאכה נמבזה במעט ריווח".³⁶
- אין להזדקק לבריות גם אם העבודה קשה, גם אם היא אינה מכובדת, גם אם היא מכבידה על בני המשפחה וכד'.³⁷
- על אב ללמד את ילדיו אומנות. פוסק המהר"ם שיק: "כיון דמצוה על האב ללמד את בנו אומנות ולפי הנראה דאין חילוק בזה בין בנו לבתו... דמצוה איכא ללמדה אומנות כדי שלא תהא מוטלת על הבריות ואין לך גמילות חסד גדול מזה".³⁸
- מצוה לסייע לזולת למצוא עבודה. פוסק הרמב"ם: "מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק ביד ישראל שמך ונותן לו מתנה או הלואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות לשאול".³⁹

בית דין אינו כופה אדם לפרנס את עצמו.⁴⁰ גם לא בנימוק שמי שאינו עובד לפרנסתו אינו משלם מסים כראוי ומכביד על הציבור.⁴¹

ראוי לבית דין להחמיר בעונשו של מי שפוגע בפרנסת זולתו שלא כדין.⁴²

על בית דין לשקול היטב כל פסק הדין העלול לפגע בפרנסת הנאשם.⁴³

על הפרנסים להקל על האזרחים לרכוש מקצוע. פסוק מפורש בתורה: "והודעת להם את הדרך לכו בה..."⁴⁴. מבארת הגמרא: "תנא רב יוסף... - 'זה בית חיהם' "⁴⁵ ומפרש רש"י: "ללמד

³⁴ ראה סעיף קנו. וראה א"ת ערך אב ה. חובות האב.

³⁵ רש"י על קהלת ט ט.

³⁶ בית הבחירה פסחים נ ב.

³⁷ ראה סעיף רסב.

³⁸ שו"ת מהר"ם שיק או"ח קסג.

³⁹ רמב"ם מתנות עניים י ז.

⁴⁰ ראה חזון יחזקאל על תוספתא בבא מציעא יא יב ד"ה ועל שער הפועלים, שבני העיר אינם רשאים לתקן שפועל חייב לעבוד. על יוצאים מן הכלל ראה פד"ר ב עמ' 65 ואילך. וראה סדר היום פירוש המשנה בן חמש שנים ד"ה בין י"ח לחופה: "... כי מה תועלת להשיאו אשה אם אינו יכול להתקיים בה מחוסר כל? טוב ממנו הנפל ואדרבא אסור לזווגן ולחברם...". ופשיטא ששם מדובר במקרה שידוע מראש שהם יטילו את עצמם על הציבור. וראה נקדש בצדקה רכג - רכט, שהחויב לתת צדקה לעצלן שאינו רוצה לעבוד פחות גדול מלתת לעני שאינו יכול לעבוד. אף יש מקום לשקול קבלת תקנה שתמנע מעניים המסוגלים לצאת לעבודה מלהטיל את עצמם על הציבור. וראה סעיף רסח.

⁴¹ ראה רש"י בבלי מגילה יג ב ד"ה ואת דתי המלך אינם עושים: "אגגרות, ומסים וגולגליות וארנונות אין נותנין". וראה בבלי בבא מציעא פו א. וראה סעיף רלג הערה 18.

⁴² ראה בבלי בבא קמא עט ב.

⁴³ ראה בבלי חולין יח א שחכמים שקלו בכבוד ראש אם להעביר שוחט שלא בדק סכין אצל חכם, וזאת משום שהוא מפרנס ילדים קטנים. וראה שו"ת דברי מלכאל ג קעב בענין שמש שחטא; שו"ת אגרות משה יו"ד ג ג בענין שוחט שחטא, ושו"ת משנה הלכות ד קלח בענין פיטורי משולח.

להם אומנות להתפרנס בו".⁴⁶ מכיון שאין מצוה או תקנה לעסוק בהכשרה מקצועית, על הפרנסים לשקול עד כמה ראוי להכביד את עול המסים על הציבור למען מטרה זו.⁴⁷ על הפרנסים לעודד יצירת מקורות תעסוקה מגוונים.⁴⁸

עליהם להזהר מאד שלא לפגוע באופן שרירותי בפרנסה של רבים או של יחידים.⁴⁹ הנביא אומר: "ויאמר ה' אל שאול ואל בית הדמים על אשר המית את הגבעונים",⁵⁰ ומבארים חז"ל: "מתוך שהרג נוב עיר הכהנים שהיו מספקים להם מים ומזון מעלה עליו הכתוב כאילו הרג".⁵¹ על הפרנסים לשקול היטב כל החלטה שעשויה להיות לה השלכה על פרנסה של יחידים ובעיקר על פרנסה של ציבור.⁵² זו מדת התורה ומדת חכמים. פוסק השלחן ערוך: "... לא ימשכנו שלא בשעת הלואה דבר שעושים בו אוכל נפש..."⁵³ כותב המלאכת מחשבת: "הן אמת שהבטלה מביאה לידי שיעמום והיא פרצה קוראה החטאים והעוונות, והטובה כאשר הושפעה לאדם תסבב הבטלה וישמן ישורון ויבעט... אשר על כן הותרו המלאכות בחולו של מועד להרחיק מעלינו הבטלה המביאה לידי חטא".⁵⁴ יש סוברים שחכמים שאסרו לקרוא בספרים חיצוניים לא אסרו לקרוא בהם לצורך פרנסה.⁵⁵

הוא הדין למורי הוראה. השו"ע פוסק: "לעשות שלום בין איש לאשתו... מקרי דבר מצוה להתיר בשבילם נדר שהודר על דעת רבים וכן לצורך פרנסתו".⁵⁶ כותב ספר פאר הדור: "... שאמר החזו"א... כי פעם אחת הלאימה ממשלת פולין את אחד ממפעלי החרושת הגדולים בלודז' וחמש מאות פועלים יהודים ארבה להם הסכנה שיאלצו לעבוד בשבת... התקיימה אספת רבנים... בהשתתפות החפץ חיים והוא נתבקש להכריז על איסור עבודת הפועלים האלו בשבת... אולם החפץ חיים לא נענה לבקשה... באמרו: מאות פועלים מחסורי לחם הרי זה נוגע בשאלת פיקוח נפש!"⁵⁷

⁴⁴ שמות יח כ.

⁴⁵ בבלי בבא מציעא ל ב.

⁴⁶ רש"י שם ד"ה זה בית חייהם. וראה בהשגות הרמב"ן לספר המצוות שורש א ד"ה והתשובה הרביעית: "והודעת להם זו בית חייהם ופירושו שילמדו אומנות יחיו ממנה כי בה גם כן יתמעטו הגזלות והדינין".

⁴⁷ על המשמעות התקציבית של מימון הזכות לעבודה ראה The Making of Economic Society עמ' 224. על שיקולי תקציב ומיסוי ראה סעיפים צב, רלו שט. על הבדל בין נוהל קבלת החלטות חיוניות ובין נוהל קבלת החלטות פחות חיוניות ראה סעיף קכח.

⁴⁸ ראה סעיפים רנא רנו רסב.

⁴⁹ ראה שו"ת משיב דבר יו"ד ז.

⁵⁰ שמואל ב כא א. וראה אור החיים על דברים כד טו.

⁵¹ בבלי יבמות עח ב.

⁵² ראה שו"ת מבי"ט א רלז.

⁵³ ראה שו"ע חו"מ צו ו.

⁵⁴ מלאכת מחשבת סוף פרשת ראה. וראה תוס' בבלי מועד קטן ט א ד"ה איבעי ליה.

⁵⁵ ראה גליוני הש"ס ברכות לה ב. וראה סעיף רעח.

⁵⁶ שו"ע יו"ד רכח כא. וראה שו"ת משיב דבר ב נו: "... ויותר מאשר הנני חושש לחרבן הישוב ראוי לחוש יותר לאנשי המושבות שלא ילכו בטל כל השנה ולא יגיעו ח"ו לבטלה המביאה לידי שיעמום ועבירה ח"ו".

⁵⁷ פאר הדור ג עמ' קפד הערה 86. וראה ירושלמי פאה ח ו שגבאי צדקה מתמנים על נפשות. וראה חשוקי חמד בבא מציעא עמ' תקו – תקז.

גם כיום גדולה היא מלאכה.⁵⁸ על גיל היציאה לפנסיה כותב הרב אבינר: "בגיל ששים או ששים וחמש על האדם לפרוש ממעגל העבודה אף על פי שהוא עדיין בשיא כוחו. הוא מרגיש חסר תועלת ואין זה נכון".⁵⁹ נראה להעיר על דבריו. א. יש לבחון את שאלת היציאה לפנסיה גם מנקודת מבט של טובת החברה ולבחון אם העסקת עובדים בגיל מבוגר אינה תורמת לאבטלה בקרב צעירים. ב. ניתן להכין עובדים לקראת יציאה לפנסיה וליצור להם מסגרות שבהם ילמדו תורה או יעסקו בפעולות התנדבות, ואז הם לא ירגישו את עצמם חסרי תועלת.

האגרות משה מתיר להתגלח בשלושת השבועות כדי למנוע הפסד,⁶⁰ מתיר לעבוד במקום בו נדרש גבר להסיר את כסוי הראש,⁶¹ ומתיר לאלמנה להסיר את כסוי הראש אם אין לה מקום עבודה חליפי.⁶² הרב עובדיה יוסף מתיר לנשים לשאת נשק בדרכן למקום עבודתן.⁶³

כותב הרמב"ם: "... וכך לשון חכמים אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכיות בלבד... אלא שבאותם הימים תוקל על בני אדם פרנסתם מאד, עד שכשיעבוד האדם איזה עבודה מועטת שתהיה ישיג תועלת גדולה".⁶⁴

*

כיום קיימת הסכמה כללית בדבר חשיבות העבודה לציבור⁶⁵ ולפרט.⁶⁶ ההכרזה העולמית לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי לעבודה".⁶⁷ חוקות של כמה מדינות קובעות שלאזרחים זכות לעבודה.⁶⁸ חוקת בלגיה מכירה בחשיבות התעסוקה.⁶⁹

⁵⁸ ראה ברית עולם קמא דף עד א: "על כן אם כוונתם לטובה באמת... ורק לדרש לטובת הכלל ליסד ארץ כדרכי עולם.... לתת לחם לרעבים בבתי מלאכה (פאבריקען) וכרמים ושדות וכבשים...". וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה עמ' 5 – 16 סעיף 22: "העבודה היא זכותו של האזרח". על זכות זו ראה הערה 79. מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

⁵⁹ עיטורי כהנים שבט התשנ"ה גליון 120 עמ' 8.

⁶⁰ ראה שו"ת אגרות משה ד קב.

⁶¹ ראה שו"ת אגרות משה או"ח ד ב.

⁶² ראה שו"ת אגרות משה אבהע"ז א נז.

⁶³ ראה סעיף שיז.

⁶⁴ משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה לפרק חלק עמ' קלט. הלכה כר' ישמעאל, ראה סעיף קע הערה 30.

⁶⁵ ראה The Wealth and Poverty of Nations עמ' 363, שהמפתח להצלחה כלכלית של מדינות מונח במחויבות לעבודה יותר מאשר במחויבות לעושר.

⁶⁶ ראה The Psychology of Happiness פרק 7 ואת המסקנות בעמ' 109.

⁶⁷ ההכרזה לכל באי עולם כג (1). וראה ההח"מ 883: "הזכות לעבודה היא זכות ולא חובה, שאלמלא כן היתה קיימת התנגשות בין זכות זו לבין החופש מעבודה כפייה". וראה הערה 77.

⁶⁸ ראה, לדוגמא, ICL חוקת פורטוגל 58 (1).

עוד קובעת אותה אמנה: "הצעדים שתנקוט מדינה שהינה צד באמנה זו כדי להשיג את מימושה המלא של הזכות האמורה יכללו הדרכה והכשרה טכניות ומקצועיות, קוי פעולה וטכניקות שיש בהם כדי להבטיח התפתחות כלכלית, חברתית ותרבותית מתמדת ותעסוקה מלאה ויצרנית בתנאים אשר יבטיחו ליחידים את ההנאה מחירויות היסוד המדיניות והכלכליות".⁷⁰

העקרון המפורטים באמנה בדבר הצורך בהדרכה ובהכשרה מקצועית מקובל על המומחים לתעסוקה.⁷¹ עקרון זה נזכר גם בכמה מן החוקות.⁷²

האמנה מורה למנהיגים לפעול למען תעסוקה מלאה ויצרנית. קיימות מדינות בהן קיימת הוראה חוקתית בענין זה,⁷³ ובאחרות המדינה מתחייבת לספק "מספיק תעסוקה".⁷⁴ ראוי להעיר כי על פי התורה מימוש עקרון זה צריך להבחן לא רק מנקודת ראות של זכות היחיד אלא גם מנקודת מבט של הכלל, וכבר היו דברים מעולם שתעסוקה מלאה גרמה להשלכות כלכליות שליליות, בעיקר אינפלציה.⁷⁵ לעיתים אף מתעורר צורך לערוך שינויים מבניים במשק וצפוי שלמשך תקופה זמנית תגדל האבטלה. אין איפוא מקום לחייב את המנהיגים להבטיח תעסוקה מלאה בכל תנאי.

האמנה אינה מורה ליזום עבודות דחק שאינן יצרניות.⁷⁶ אכן, כלכלנים רבים סוברים שאין לראות בעבודות דחק פתרון של קבע, ולדעתם, עבודות דחק עשויות להיות בזבזניות ולא יעילות, ושקט תעשייתי בהוה עשוי לדחות פתרונות אמיתיים לטוח ארוך לבעית האבטלה.⁷⁷ בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית המתירה לממשלה ליזום עבודות דחק.⁷⁸

האמנה אינה מפרטת עד איזה גיל נמשכת הזכות לעבודה.

בכמה מדינות קובעת החוקה שעל כל אזרח לעבוד לפרנסתו.⁷⁹

⁶⁹ ראה ICL חוקת בלגיה 23 (3) לפיה מדיניות התעסוקה היא להבטיח רמת תעסוקה יציבה וגבוהה ככל האפשר. בארצות הברית בשנת נתקבל בשנת 1946 חוק שלפיו מוטלת אחריות על הממשלה הפדרלית להבטיח מקסימום תעסוקה אך לא נאמר בו שעל הממשלה לתת תעסוקה לכל אחד.

⁷⁰ כתבי אמנה, 1037 סעיף 6 2. ראה EB (2008), government economic policy, Other forms of government intervention, The stabilization function.

⁷¹ ראה The Making of Economic Society עמ' 222. וראה World Development Report 2000/2001 חלק II, שיש צורך לדאוג לא רק להכשרה מקצועית אלא גם להקל על עצמאיים ועל בעלי מקצוע ליזום עסקים עצמאיים וזאת באמצעות הקצאת אשראי נוח, יעוץ ותמיכה לעסקים וכו'.

⁷² ראה ICL חוקת פולין 65 (5) וחוקת איטליה 35 (2). על הסבה מקצועית, ראה שם חוקת ספרד 40 (2).

⁷³ ראה ICL חוקת הולנד 19 1; חוקת פולין 65 (5); חוקת שוויצריה 81.

⁷⁴ ראה ICL חוקת הולנד 19 (1).

⁷⁵ ראה The Constitution of Liberty פרק 21 ובעיקר עמ' 328. על נזקי האינפלציה ראה סעיף רלח.

⁷⁶ ראה The Making of Economic Society עמ' 153, שאחד האמצעים שבהם השתמשה ארצות הברית לצאת מהמשבר הגדול בסוף שנות העשרים של המאה הקודמת היה עבודות יזומות על ידי הממשלה.

⁷⁷ אחת מנקודות המחלוקת העיקריות בין הקפיטליזם ובין הסוציאליזם היא ביחס לאבטלה, ראה EB (2008), Economic Systems, Centrally planned systems, Problems with socialism. על המדיניות הכלכלית הרצויה ראה סעיף רנה.

⁷⁸ ראה ICL חוקת שוויצריה 81; חוקת פולין 65 (5).

⁷⁹ ראה ICL חוקת יפן 27 (1); חוקת ספרד 35 1; חוקת פורטוגל 68 (2). משמעות הוראה זו היא, שמי שאינו עובד אינו זכאי לקבל תמיכות ממערכת הרווחה, וראה חוקת איטליה 38 (1).

רסב. חופש העיסוק

לכל אחד חופש לבחור לעצמו עיסוק.

למרות החששות ההלכתיים הכרוכים במקצועות רבים אין התורה אוסרת לעסוק בהם¹

אמונה כותב הרב שמואל לוצאטו: "... יחד עם הבאת סחורות ממרחקים מובאים אותן גם מנהגים ואמנויות, דעות ותורות, ומובאת גם התרבות עצמה".²

מצוות

הגמרא אומרת: "עשרה דברים נאמרו בגרע... וחשוד על העריות ועל הגזל ועל שפיכות דמים".³ למרות זאת, אין איסור לעסוק בהקזת דם.⁴

הגמרא אומרת: "טוב שברופאים לגיהנום"⁵ ולמרות זאת מצוה להיות רופא.⁶

הגמרא אומרת: "והכשר שבטבחים שותפו של עמלק",⁷ ואין איסור להיות טבח.⁸

הגמרא אומרת: "לא ילמד אדם את בנו חמר גמל קדר ספן רועה וחנוני שאומנותן אומנות ליסטיין",⁹ ואין איסור להתפרנס מאומנויות אלה.

אומרת הגמרא: "ולא ילמד אדם את בנו אומנות הנשים... כל שעסקו עם הנשים סורו רע",¹⁰ אך אין איסור לעשות שותפויות עסקיות או קיום יחסי עובד מעביד עם נשים.

כותב המסילת ישרים: "כמה תפילות נאבדות וכמה מצות נשכחות מפני רוב העסק ויגיעת המון הסחורה... היא המוסרת אותו לסכנות רבות, ומתשת את כוחו ברוב הדאגה אפילו אחרי השיגו הרבה... היא המעברת פעמים רבות על מצות התורה, ואפילו על חוקות השכל הטבעיים".¹¹

¹ הרמב"ם בפירוש המשניות שלו לאבות א טז מחלק את סוגי הדיבור לחמשה: דיבור של מצוה. דיבור האסור. דיבור רצוי, דיבור שראוי להתרחק ממנו ודיבור של רשות. באותו אופן ניתן לחלק את המקצועות למיניהם.

² מאמר על יהודי ונציה עמ' 81. וראה קדמות היהודים נגד אפיון א יב: "הנה אנחנו היהודים לא שפת הים היא מושבנו ולא המסחר נותן שמחה בלבנו, ובעבור זה אין אנו באים בקהל עמים זרים...".

³ בבלי קידושין פב א. גרע = מקיז דם.

⁴ הערת הרב נבנצל: "הוא דרוש לבריאות".

⁵ בבלי קידושין פב א. וראה רש"י שם ד"ה טוב שברופאים: "אינו ירא מן החולי ומאכלו מאכל בריאים ואינו משבר לבו למקום ופעמים שהורג נפשות, ויש בידו לרפאות העני ואינו מרפא".

⁶ הערת הרב נבנצל: "הוא דרוש לבריאות".

⁷ בבלי קידושין פב א. וראה רש"י שם ד"ה טוב שבטבחים: "ספקי טריפות באות לידו וחס על ממונו ומאכיל".

⁸ הערת הרב נבנצל: "איך יאכלו בשר?"

⁹ בבלי קידושין פב א. הערת הרב נבנצל: "הם צורך העולם". וראה מה שאמר ר' איצלה בלזר, תנועת המוסר ב עמ' 222 ציון 5: "לו הייתי לוקח לבני בת חנווני שהשם שונאו בגלל אונאות ומשקלות (ראה תו"כ יט) הייתי אדם הגון, אבל כאשר לקחתי בת בעל מלאכה הנהנה מגיע כפיו, שהשם אוהבו - אינני הגון?"

¹⁰ בבלי קידושין פב א. וראה שו"ע אבן העזר כא א. על רוכל ראה בבלי קידושין מ א רב כהנא הוה קמזבין דיקולי. וראה סעיף נז.

¹¹ מסילת ישרים יא. וראה העמק דבר ויקרא יד לד: "... ונראה דמשום דעיקר צרעת באה על לשה"ר, דאהני מעשיו להזיק לחבירו... וא"כ עיקר לשה"ר זו מצוי ביותר בין הסוחרים שמתפרנסים מן הרוח ובא אחד בגבולו של רעהו ומש"ה מתרבה קנאה ותחרות ומביא ללשה"ר דאהני להזיק, משא"כ מי שחיה על ידי עבודת הארץ וכדומה". וראה עין איה ברכות ב ביכורים כז. וראה בניהו עירובין נה א, שסוחרים מתקשים

תלמוד תורה פוסק האגרות משה: "איסור ממש ליכא אף על מי שאף אחר שלמד הרבה שנים וראוי להתגדל בתורה, ויניח עיקר הלימוד והולך לבתי ספר של המדינה ללמוד חכמת הרפואה או הנדסה וכדומה מחמת שרוצה להרוויח ממון הרבה..."¹².

הזכות לכבוד פוסק הרמב"ם: "... מוטב לפשוט עור בהמות נבלות ולא יאמר לעם חכם גדול אני, כהן אני, פרנסוני"¹³.

כל כבודה בת מלך פנימה, ובכל זאת אין איסור לנשים לצאת מביתן לצורך עבודה.¹⁴

שלום בית בעל רשאי לעזוב את ביתו לצורך פרנסה גם לתקופות ארוכות.¹⁵

בטיחות התורה אינה אוסרת לעסוק במקצועות שיש בהם סיכונים סבירים.¹⁶

קידוש השם התורה מתירה לעסוק בפרנסות הגורמות לאומות העולם לבזות את ישראל ונגרם מתוך כך חילול השם.¹⁷

כאשר אדם בוחר לעצמו עיסוק עליו להביא בחשבון את חובתו לפרנס את משפחתו ולמלא את כל שאר התחבולותיו.¹⁸

ראוי לכל אחד להשתדל לעסוק בתחום התואם את אישיותו ואת יכולתיו. כותב רבינו בחיי: "ויש לכל אדם להיטות למלאכה מסוימת או למסחר מסוים בלעדי זולתו, שכבר הטביע לו השם בתכונתו אהבה והעדפה... לפיכך מי שמצא בתכונתו ובטבעו תשוקה לאחת המלאכות, והיה גופו מתאים לה וסובל את טורח ההתעסקות בה יפנה אליה ויעשה אותה סיבה להשגת פרנסתו".¹⁹ כותב רש"י: "ואפילו בורסי נאה לו אומנתו בעיניו, ועשה הקב"ה כן שלא יחסר

לקבוע עתים לתורה. וראה הנישואין כהלכתם א ח לו בשם האב"י שאין למנות סוחרים כעדים בחתונה. העיסוק באומנות מבטיח יותר בטחון כלכלי בזמנים קשים, ראה בבלי סנהדרין כט א: "שב שני הוה כפנא ואבבא אומנא לא חליף". לעומת זאת לסוחר יש יותר הזדמנויות להתעשר, ראה בבלי יבמות סג א. שו"ת אגרות משה יו"ד ד לו יג. וראה סעיף רעח.

¹² רמב"ם מתנות עניים י יח. וראה עין יעקב פסחים קיב א עץ יוסף, העומד על כך שבעלמא ת"ח שנמצא רבב על בגדו חייב מיתה.

¹³ ראה סעיף קפד הערה 59.

¹⁴ אין איסור להיות ספן למרות שעונתו מששה חדשים לששה חדשים וקרוב לודאי שבתנאים אלו מתעכב קיום מצות פרו ורבו. הערת הרב נבנצל: "צריך רשות האשה".

¹⁵ שו"ת נובי"ת יו"ד י. וראה שו"ת אגרות משה חו"מ קד וכן שו"ת ציץ אליעזר ט יז. וראה שערים המצוינים בהלכה קצ אות ג שמותר להתפרנס מדבר שיש בו סכנה. על נסיעה בימים ובמדברות ראה שו"ת שם אריה כז ד"ה ודע, וראה א"ת ערך ברכת הגומל. וראה עוד פלא יועץ אהבת עצמו; באגרות הראיה ג תתנב. וראה שו"ת אמרי אש יו"ד נב, שמותר להתגייס לצבא זר. חשש מאכלות אסורות אין לדעתו, כי הצבא מאפשר לחיל יהודי לאכול כרצונו; חשש חילול שבת אין לדעתו כי אי ציות להוראות הגורמות לחילול שבת כרוך בסכנת נפשות. לדעתו, אין גם לחשוש לסכנת נפשות: "... דאם כן היה מלחמת רשות כמוסר עצמו לסכנה ועובר על 'ונשמרתם', ולא היה אדונינו דוד מרבה במלחמות הרשות". וראה לאור ההלכה, המלחמה פרק ז עמ' מב: "ואיני יודע מה ראייה היא זו: הרשות אינה מותרת אלא על פי מלך וסנהדרין גדולה דוקא".

¹⁶ ראה רש"י בבלי סוטה מט א ד"ה שיתת ה' מורה להם. הערת הרב נבנצל: "צע"ג". על כבוד ישראל וחילול השם ראה סעיף לא.

¹⁷ מאחר ואדם חייב לפרנס את משפחתו - ראה סעיפים קפד קפו - הוא חייב לבחור לעצמו עיסוק מתאים.

¹⁸ תורת חובות הלבבות, שער הבטחון סוף הפרק השלישי. וראה רד"ק בראשית ד כב. וראה סעיף קס הערה 22.

העולם ואומנות".²⁰ כותב המהר"ל מפראג: "והבן איך הפליגו חכמים באהבת המלאכה, בפרט כאשר אוהב לעשות מלאכה כמו שאמר 'אהוב את המלאכה' ור"ל שעיקר המעלה כאשר אוהב את המלאכה, ולא אמר: בחור לך מלאכה".²¹ אומרת הגמרא: "גדול הנהנה מגיע כפו יותר מירא שמים", ומבאר הנצי"ב: "אין הפירוש שמתפרנס מיגיעו, אלא שהוא נהנה ממה שיוגע".²² ראוי לכל אחד לעסוק באומנות נקיה וקלה.²³ כותב התשב"ץ: "... שיבחר באומנות נקיה מהגזל ומנבלות הפה ומהרהור עבירה ומהלכלוך כדי שימצא חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם".²⁴ כותב היעב"ץ: "לעולם ילמד אדם אומנות נקיה וקלה ומהודרת ויברח מבזויה ומכוערת...".²⁵ ראוי לכל אחד לעסוק במלאכה שתביא ברכה לציבור כולו.²⁶ יש סוברים שראוי לכל אחד לעסוק במלאכה שעסקו בה אבותיו.²⁷ בשום מקרה אסור לעסוק בעבודה האסורה על פי התורה או החוקים. פוסק הפתחי חושן: "אסור לפועל להשכיר עצמו למלאכה שיש בה איסור או עבירה",²⁸ "כגון להשכיר עצמו במקום

²⁰ רש"י בבלי ברכות מג ב ד"ה יפה לו אומנותו.

²¹ דרך חיים אבות א י.

²² מרומי שדה על ברכות ח א. וראה אבדר"ן נוסחא א פרק כו שמי שנושא אשה שאינה מהוגנת לו עובר על חמשה לאוין, "לא תקום", "לא תטור", "לא תשנא את אחיך בלבבך", "ואהבת לרעך כמוך" וכן "וחי אחיך עמך". חזקה על מי שעובד כל יום שעות רבות בעבודה שאינה מהוגנת לו שגם הוא עובר על עבירות רבות בין אדם לחבירו. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ד לו א: "וסיפוק הנפש, לא מובן כלל מה שייך זה לענייני פרנסה ודברים גשמיים, ששייך רק לעניינים רוחניים בלימוד וידיעת התורה ובמעשים רצויים ונכונים שמהם שייך שיהיה עניין סיפוק הנפש, אבל לענייני פרנסה הוא עניין גופני". ודבריו צ"ע.

²³ ראה בבלי ברכות סג א.

²⁴ שו"ת תשב"ץ א טז. וראה שם שרופא ושוחט אינם בכלל. וראה חידו"א על ברכות שם: "פירש בערוך שהיא נקיה מגזל. וקלה – שאין בה חסרון כיס".

²⁵ סידור בית יעקב הנהגת דרך ארץ ומשא ומתן טו דף קיא ב. וראה כף החיים למהר"ח פאלאג'י, כא א: "אפס יתבוננו האבות ויתנו לב ללמוד לבניהם אומנות שהיא נוהגת בכל מקום, ויהיה מלאכה נקיה ונעשה בתוך ביתו, לא ברחובות קריה, ולא מלאכה שיש בה סכנת נפשות, ולא מלאכה שגורם עון, כמו האומנים עלי עשור ועלי נבל וכלי זמר וכנורות ומצלתיים במחולות הנשים ורקוד הבתולות, בבתי המשתה שמביא את האדם לידי עבירה...".

²⁶ ראה סעיף ר.

²⁷ ראה בבלי ערכין טז ב. וראה תורת חובות הלבבות, שער הבטחון סוף הפרק השלישי: "מי שמצא בתכונותו ובטבעו תשוקה לאחת המלאכות... יפנה אליה ויעשה אותה סבה להשגת פרנסתו... ואל יקוץ אם באחד הזמנים לא ישיג את פרנסתו בה, אלא יבטח על השם יתעלה שיתן לו פרנסתו בשלמות כל ימי חייו". וראה ספר חסידים (מרג.) תתקנ"ג: "וכיון שאדם מוצא הצלחה וסיפוק באומנותו אל יעזוב אומנותו ויתפוס באומנות אחרת אא"כ לא יוכל להיות בלא עון". משמע משניהם שאין לשנות אומנות רק אם יש לו משיכה לאותה אומנות.

וראה סידור בית יעקב לר' יעקב עמדין, הנהגת דרך ארץ ומשא ומתן טז (דף קיא א): "לעולם יאחז אדם באומנות אבותיו". כללים אלו אינם נזכרים ברמב"ם ובשו"ע. ויתכן שהרמב"ם הבין שאלו מנהגי דרך ארץ ומה שנוגע לדרך ארץ משתנה לפי המקום ולפי הזמן, ראה סעיף מא הערה 74. על מנהג מקובל בימי קדם שבן עוסק במלאכת אביו ראה The Making of Economic Society עמ' 8 - 10. בתקופה יותר מאוחרת היו כללים דומים בענין הגילדות, ראה שם עמ' 32 - 33.

²⁸ פתחי חושן ג הלכות שכירות פרק ז יז.

שמייצרים או מוכרים דברים האסורים, כגון סכיני גלוח בגדי שעטנו או פריצות וכן מאכלות אסורות".²⁹

ראוי לפרנסים להקל על כל אחד לרכוש מקצוע המתאים לו ולאפשר לו לעסוק בו. מצוה להקים מסגרות להכשרה מקצועית וכו',³⁰ אולם מכיון שאין הוראה מפורשת בדבר, על הפרנסים לשקול עד כמה להכביד את עול המסים למימון מטרה זו.³¹ עליהם לעודד עיסוק במקצועות אשר יש בהם צורך חיוני. כותב הרב כלפון משה הכהן: "לכן ראוי לרבני העירות וראשי הק"ק שבכל עיר ועיר להשתדל להמציא במקומם אנשים מחדש אשר ילמדום את ניקור הבשר כהוגן, שאם אין גדיים אין תישים..."³² בורונה תקנו: "ולתלמידים שיהיו ראויים גם לכתובת אשורי מה טוב ומה נעים יהיה לאמץ את ידיהם בהכי, כי עיקר גדול הוא להרבות סופרים ספרי תורה תפילין ומזוזות".³³ אסור לפרנסים למנוע באופן שרירותי עיסוק כל שהוא.³⁴ פוסק הרב אליהו מזרחי: "על אודות החרם שנתקבצו קצת מאנשי הקהל' שבעיר קוסטנדינא עם קצת מטובי העיר בכנסת קהל פולי להחרים שלא ילמדו את הקראים משום למוד שבעולם לא מקרא ולא משנה לא תלמוד ולא הלכות ולא אגדות... לא שום חכמה מהחכמו' שחברו חכמי היונים... סוף דבר מאחר שאלו החכמות... הוה לי כמו האומניות ודומיהם שהוא מותר ללמדם לכל מי שירצו להשתכר מהם והמחרימים... לאסור לאחרים את המותר להם ולרדת עמם בחייהם ולחתוך פרנסתם והוא אסור בלי ספק".³⁵ פגיעה בחופש העיסוק מותרת רק באישור בית דין.³⁶

על מורי הוראה לשקול היטב את השלכות פסיקותיהם על חופש העיסוק.³⁷

²⁹ פתחי חושן ג הלכות שכירות פרק ז יז הערה מ.

³⁰ ראה סעיף רסא הערה 46.

³¹ על המשמעות התקציבית של מימון הזכות לעבודה ראה The Making of Economic Society עמ' 224. על שיקולי תקציב ומיסוי ראה סעיפים צב רלו שט.

³² דרכי משה פרשת צו.

³³ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 288 תקנה לפני שנת תמ"ח לפ"ק.

³⁴ הזכות לחירות, החופש להתעשר, הזכות והחובה להיות בשמחה והחובה להתפרנס הם המחייבים את השלטון להכיר בחופש העיסוק. ראה סעיפים קנט רכו קס קפד קפו בהתאמה.

³⁵ שו"ת ר' אליהו מזרחי נז. וראה סעיף רכד הערה 38.

³⁶ ראה תוס' בבא בתרא קסח א ד"ה ובא. וראה סעיף צח.

³⁷ ראה שו"ע אבהע"ז עה א בהגה: "אם לא יוכל להחיות ולפרנס עצמו, כופין אותו שתלך עמו למקום שירצה". ויש לעיין האם כופין את האשה לעבור למקום אחר רק כדי לאפשר לבעל לעסוק בעבודה שיבחר בה, ואכמ"ל.

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לחופש העיסוק. מלבד הקמת מסגרות להכשרה מקצועית בתחומים מגוונים ראוי לפרנסים להקים מסגרות הכוונה המסייעות במציאת מקום עבודה. כמו כן, עליהם לקבל תקנות המאפשרות מעבר ממקום עבודה אחד למשנהו מבלי שהעובד יאבד זכויות סוציאליות.

את ההצעה הנדונה בימינו שלפיה המדינה נותנת קצבת אבטלה למי שאינו מוצא עבודה שהוא חפץ בה יש לבחון לאור האפשרויות הכלכליות של הציבור ולאור המצוה לתת לנוקד צדקה "די מחסורו אשר יחסר לו".³⁸

על ימות המשיח כותב הראי"ה קוק: "הדעת נותנת, שאז, בהשתלם האדם למרום שלמותו, שאביון יחדל מקרב הארץ... לימוד חכמה ומלאכת מחשבת וכל כשרון יקל מאד..."³⁹.

*

ההכרזה קובעת: "כל אדם זכאי... לבחירה חפשית של עבודתו..."⁴⁰.

חלק מן החוקות קובעות זאת בפירוש.⁴¹ באחרות נאמר שלאזרח זכות לבחור מקצוע וכן זכות לבחור מקום עבודה.⁴² חוקה אחת קובעת כי לאזרח גם זכות לקבוע את מקום ההכשרה המקצועית.⁴³

משמעות ההוראה שלפנינו היא בין השאר שעל המרכזים להכשרה מקצועית להכשיר עובדים במקצועות מגוונים ככל האפשר, ושלכל אזרח תהא גישה נוחה למרכזים אלו. משמעות אפשרית נוספת היא שתשולם קצבת אבטלה למי שאינו מוצא עבודה בתחום מקצועו.

³⁸ ראה רמב"ם מתנות עניים י יח: "לעולם ידחוק אדם עצמו ויתגלגל בצער ואל יצטרך לבריות", אך אין הכרח להוכיח מכך ששוללים את הזכות לקבל צדקה ממי שאינו דוחק בעצמו, שהרי גם מי שהיה עשיר והעני יכול לדחוק בעצמו ולותר על סוס ועבד, ובכל זאת מצוה לתת לו אותם, כמבואר שם שם ז ג.

³⁹ פנקסי הראי"ה ב, פנקס מתקופת בויסק י.

⁴⁰ הכרזה כג 1. וראה גם ההח"מ 883.

⁴¹ ראה ICL חוקת הודו 19 (1).

⁴² ראה ICL חוקת בולגריה 48 (3).

⁴³ ראה ICL חוקת גרמניה 12 (1).

רסג. עבדות

התורה שואפת למנוע עבדות. פסוקים מפורשים בתורה: "ואם אמר יאמר העבד... לא אצא חפשי... ורצע אדניו את אזנו במרצע ועבדו לעלם"¹, ואומרת הגמרא: "מה נשתנה און מכל אברים שבגוף? אמר הקב"ה: און ששמעה קולי על הר סיני בשעה שאמרתי: 'כי לי בני ישראל עבדים'² - ולא עבדים לעבדים, והלך זה וקנה אדון לעצמו - ירצע"³. הראב"ע כותב: "ואין לאדם בעולם יותר קשה עליו מהיותו ברשות אדם כמוהו"⁴. כותב ר' צדוק הכהן מלובלין: "עבדות הוא יציאה מסדר הבריאה, שבבריאה נמסרו רק הבעלי חיים לעבדות לאדם ושירדה בהם אבל לא שיהי אדם עבד לאדם"⁵. כותב המשך חכמה: "האומה הישראלית היא בעצמותה תחת כנפי ההשגחה הפרטית בלא שום אמצעי חלילה... לכן אין רשאים לעבוד איש באחיו..."⁶.

כשאין מנוס, מותר לאדם למכור את עצמו לעבד⁷. פוסק הרמב"ם: "... ישראל שהעני ביותר נתנה לו תורה רשות למכור את עצמו... ואינו רשאי למכור את עצמו ולהצניע את דמיו או לקנות בהם סחורה או כלים או ליתנם לבעל חוב... ואין אדם רשאי למכור את עצמו עד שלא ישאר לו כלום ואפילו כסות לא תשאר לו ואחר כך ימכור את עצמו"⁸.

עם זאת, התורה קובעת שפרט לזכות לחירות לעבד עברי כל הזכויות החיוניות⁹ וכל הזכויות הנחוצות לו לקיום מצוות התורה.¹⁰

על האדון לנהוג עם עבד עברי באחווה. פוסק הרמב"ם: "חייב האדון להשוותם לו במאכל ובמשקה בכסות ובמדור"¹¹. אסור לעבוד בו עבדות פרך¹² ואסור לדרוש ממנו לעבוד אלא באומנות שעשה לפני שמכר את עצמו לעבדות.¹³ אסור להכותו.¹⁴ אסור להעבירו בדברים בזויים¹⁵ ואסור להכריחו לעבוד בשירותם של אחרים.¹⁶

¹ שמות כא ה - ו.

² ויקרא כה, נה.

³ בבלי קידושין כב ב.

⁴ ראב"ע הארוך שמות כא ב.

⁵ פוקד עקרים אות ג (דף ה ב).

⁶ משך חכמה על דברים כט כד-ה. וראה ירושלמי ברכות ג ג: "... ועבדים... פטורין מקי"ש... עבדים מניין? שנאמר 'שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד', את שאין לו אדון אלא הקב"ה, יצא העבד שיש לו אדון אחר". וראה זוהר ויקרא דף קח א: "עבדין פטורין מעול מלכותא דלעילא ועל דא פטורין מן המצות, מאי עול מלכות שמים, אלא כהאי תורא דיהבין עליה עול בקדמיתא בגין לאפקא מניה טב לעלמא, ואי לא קביל עליה ההוא עול לא עביד מידי". וראה משך חכמה במדבר יא כח, ששלשה אישים נקראו בתורה עבדי משום שהם לא אמרו לשום אדם אדוני או עבדך.

⁷ על אפשרות שבית דין ימכור אותו כעונש, ראה סעיף שנב.

⁸ רמב"ם עבדים א א.

⁹ על היחס לעבדים אצל אומות העולם במשך הדורות ראה (2008), EB.

¹⁰ ראה סעיף צח. אין כאן מקום להאריך בכל פרטי זכויות עבד העברי.

¹¹ רמב"ם עבדים א ט.

¹² ראה רמב"ם עבדים א ו. ראוי לציין, שמאחר ולשכיר מותר להפסיק את עבודתו בכל עת, מותר להעבירו גם בעבודת פרך.

¹³ ראה רמב"ם עבדים א ז. וראה שם שהדברים אמורים בעבד ולא בשכיר.

¹⁴ ניתן לדייק משו"ע הרב נזקי גוף ונפש ודיניהם ד.

¹⁵ ראה רמב"ם עבדים א ז. וראה שם ברכות ז ז.

עבד עברי משתחרר בתנאים ובזמנים שהתורה קובעת.¹⁷ בסיום תקופת עבדותו על האדון לתת לו מתנה מיוחדת – הענקה.¹⁸

לעבד כנעני, דהיינו עבד נכרי שקיבל על עצמו לשמור מצוות,¹⁹ פחות זכויות אך גם הוא נחשב כאישיות בפני החוק²⁰ ומוגן במדה רבה.²¹ הרמב"ם פוסק: "... מדת חסידות ודרכי חכמה שיהיה אדם רחמן ורודף צדק, ולא יכביד עולו על עבדיו ולא יצר לו ויאכילהו וישקהו מכל מאכל ומכל משתה... וכן לא יבזהו ביד ולא בדברים לעבדות מסרן הכתוב לא לבושה, ולא ירבה עליו צעקה וכעס אלא ידבר עמו בנחת וישמע טענותיו".²² "עבד שאמר לעלות לארץ ישראל כופין את רבו לעלות עמו או ימכור אותו למי שיעלוהו לשם, רצה האדון לצאת לחוצה לארץ אינו יכול להוציא את עבדו עד שירצה".²³ "המוכר את עבדו לעכו"ם יצא בן חורין וכופין את רבו לחזור ולקנותו מן העכו"ם עד עשרה בדמיו".²⁴ "המוכר עבדו לחוצה לארץ יצא בן חורין".²⁵ "המכה את עבדו בכוונה וחסרו אחד מכ"ד ראשי איברים שאינן חוזרין יצא לחירות וצריך גט שחרורו".²⁶ "אחד ההורג את ישראל או ההורג עבד כנעני הרי זה נהרג עליו, ואם הרג בשגגה גולה".²⁷

כותב ספר חסידים: "ואדם שיש לו עבד או שפחה טובים והעני, לא ימכרם לאיש אכזר כי יכס על חנם באכזריות".²⁸

הראי"ה קוק מבאר מפני מה אין התורה אוסרת עבדות מכל וכל: "והנה למשל העובדים במכרה הפחמים, שהם נשכרים מרצונם, הרי הם עבדים לאדוניהם... והעשיר שלבו אטום לועג לכל צדק ומוסר, ויותר נח לו שבמנהרה יחסר אור ואויר, אף על פי שעל ידי זה יתקצרו חייהם של עשרות אלפים אנשים, ויעשו חולים אנושים, רק שלא יוצא מכיסו עשרות אלפים שקלים לכוון את המנהרה במצב יותר טוב... מה שאין כן אם היו העבדות הללו נעשות על פי חק עבדות חוקית, שהעבדים המה קנין כספו של אדוניהם, אז הדאגה לחייהם ואשרם תהיה שוה לדאגתו על הונו... אז היו באמת העובדים הדלים הללו יותר מאושרים וצפויים לעתיד יותר טוב".²⁹

¹⁶ ראה שו"ת רדב"ז ג תקסו.

¹⁷ ראה ספר החינוך מב. וראה רמב"ם עבדים ג ז שעבד נרצע אינו עובר בירושה.

¹⁸ רמב"ם עבדים ג יד. וראה א"ת ערך הענקה וראה שם דיון בשאלה אם כופים על מצות הענקה.

¹⁹ אם עבד אינו מקבל על עצמו לשמור לפחות ז' מצוות בני נח אסור להחזיקו, ראה רמב"ם מילה א ו.

²⁰ ראה סעיף ל.

²¹ על הטעם שהתורה התירה להחזיק עבד כנעני ראה ספר החינוך שמו.

²² רמב"ם עבדים ט ח. וראה ספר חסידים (מרג.) תרסז.

²³ רמב"ם עבדים ח ט.

²⁴ רמב"ם עבדים ח א.

²⁵ רמב"ם עבדים ח ו.

²⁶ רמב"ם עבדים ה ד. וראה מו"נ ג לט: "וגם לא הותר להכותו כי אם בשוט או בזמורה וכיוצא בהן...". וראה

רמב"ם רוצח ושמירת נפש ב יד, שאסור להכות עבד באבן בסכין אן באגרוף. וראה שו"ת שבות יעקב א

קפא; חידושי בתרא על חידושי המסביר במסכתות סוכה וסנהדרין, סנהדרין אות תקעב.

²⁷ רמב"ם רוצח ושמירת הנפש ב י.

²⁸ ספר חסידים (מרג.) תרסח.

²⁹ אגרות הראי"ה א פט. וראה The Wealth and Poverty of Nations עמ' 145.

על בית דין להגן על זכויות עבדים ולהעניש את כל הפוגע בהם.³⁰
 על הפרנסים לודא שזכויות עבדים נשמרות. פסוק מפורש בתורה: "וידבר ה' אל משה ואל אהרן ויצום אל בני ישראל" ו"מבאר הירושלמי: "על מה ציוס? על פרשת שילוח עבדים".³²
 הנביא ירמיה אומר: "לכן כה אמר ה'. אתם לא שמעתם אלי לקרא דרור איש לאחיו ואיש לרעהו הנני קרא לכם דרור נאם ה' אל החרב ואל הדבר ואל הרעב ונתתי אתכם לזעוה לכל ממלכות הארץ".³³

פוסק הרמב"ם: "אין אמה העבריה נוהגת ולא עבד עברי נוהג אלא בזמן שהיובל נוהג".³⁴

הפוסקים חלוקים בשאלה האם בימות המשיח יהיו עניים.³⁵ פשיטא, שלדעת הסוברים שלא יהיו עניים גם לא יהיו עבדים, כי לא יוצר מצב שבו אדם יאלץ למכור את עצמו לעבד.³⁶
 כותב הראי"ה קוק: "לעתיד לבא לא ימצא במציאות עבד כנעני".³⁷

*

כיום כל המדינות המפותחות אוסרות עבדות מכל סוג שהוא ומשקיעות מאמצים ומשאבים למניעת מצבים העלולים לגרום לאדם למכור עצמו לעבד.

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "לא יהיה אדם עבד או משועבד; עבדות וסחר עבדים יאסרו לכל צורותיהם".³⁸ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "לא יוחזק אדם בעבדות. עבדות וסחר עבדים יאסרו על צורותיהם. לא יוחזק אדם בשיעבוד. לא יאולץ אדם לבצע עבודת כפייה או עבודת חובה".³⁹ כללים אלו מפורשים בכמה מן החוקות.⁴⁰ במדינות אחדות החוקה אוסרת עבדות.⁴¹

³⁰ שמואל שהיה רופא בדק את שפחתו בדיקה גופנית כדי לדעת האם הופיעו אצלה סימני הבגרות ונתן לה דמי בושטה ארבעה זוזים, ראה בבלי נדה מז א.

³¹ שמות ו יג.

³² ירושלמי ר"ה ג ה.

³³ ירמיה לד יז.

³⁴ רמב"ם עבדים א י. וראה תשב"ץ ב כז. וראה אגרות הראיה א פט. וראה שו"ת חלקת יעקב אבהע"ז כג; שו"ת מנחת יצחק ה מח; וראה חשוקי חמד שבועות עמ' רלו.

³⁵ ראה סעיף קצג.

³⁶ וראה אגרות הראיה א פט.

³⁷ עין איה ברכות ב ז כג. הערת הרב נבנצל: "כל הזהיר במצות ציצית זוכה ומשמשין לו שני אלפים ושמונה מאות עבדים" (בבלי שבת לב ב). וראה יואל ג ב: "וגם על העבדים ועל השפחות בימים ההמה אשפוך את רוחי".

³⁸ הכרזה ד.

³⁹ כתבי אמנה 1040 8 - 1 א. וראה כתבי אמנה 1037 סעיף 6.

⁴⁰ ראה ICL חוקת גרמניה 12 (1); חוקת סלובקיה 18 (1); חוקת רומניה 39 (1).

⁴¹ ראה, לדוגמא, ICL חוקת ארגנטינה 15.

רסד. יחסי עובד מעביד

הסכם העבודה והמנהג המקובל במשק קובעים את תנאי העבודה ואת חובות המעביד והעובד.¹

חובות מעביד

ביומו תתן שכרו פוסק הרמב"ם: "מצות עשה ליתן שכר השכיר בזמנו שנאמר 'ביומו תתן שכרו וגו' , ואם איחרו לאחר זמנו עובר בל"ת שנאמר 'ולא תבוא עליו השמש' ואין לוקין עליו שהרי הוא חייב לשלם".²

שכר הוגן³ כותב הרמב"ם: "המצוות... והם דיני הממונות... והם כולם טעמיהם גלויים, והוא שהם הכרע משפטי צדק בעסקים... לא שיתכוון אחד המתעסקים להגדיל חלקו לגמרי, ושיהא הוא המרויח מכל הצדדים".⁴ כותב מהר"ח פלאגא"י: "גם בהיות המשרת עמו בביתו או בחנותו יתן לו שכרו כפי הערך ששווה לו ולא יבקש צמצומים להרויח מעט משכרו הראוי לו, דאם אינו נותן לו די ספוקו בדוק ומנוסה דסופו לגזול ממנו...".⁵

בטיחות בעבודה פוסק היד אליהו: "שלפעמים הפועל העני מסתכן... אבל כשיש סכנה, דשכיח הזיקא, דהפועל עצמו אסור להסתכן - והשוכרו עובר לפני עור לא תתן מכשול".⁶ אסור למעביד להכות את עובדיו.⁷

מזונות פוסק הרמב"ם: "הפועלים שהם עושים בדבר שגידולו מן הארץ ועדיין לא נגמרה מלאכתו... הרי על בעל הבית מצוה שיניח אותן לאכול ממה שהן עושין בו".⁸ כותב הפלא יועץ: "אמרו רז"ל צער בעלי חיים דאורייתא וצריך להקדים מזונותיהם קודם שיאכל הוא... ומזה יש ללמד לכל הסמוכים עליו, כגון בני ביתו ומשרתיו... שעיניהם תלויות על בעל הבית, וצריך להזדרז ולדחק עצמו לתן להם את אכלם די מחסורם בעתם קדם שיאכל הוא...".⁹

¹ בכל הנוגע ליחסי עובד ומעביד ראה דיני עבודה במשפט העברי. על חובות המעביד ראה שם פרק יד. על המנהג המקובל כגורם בתנאי העבודה ראה רמב"ם שכירות ט א.

² רמב"ם שכירות יא א. וראה שו"ע חו"מ שלט; תשובות והנהגות ג תע אות ט; א"ת ערך הלנת שכר. וראה בבלי סוכה כט ב: "אמר רב: בשביל ארבעה דברים נכסי בעלי בתים יוצאין לטמיון... על כובשי שכר שכיר, ועל עושקי שכר שכיר".

³ ראה את דברי הראי"ה קוק המובאים בסוף סעיף רסט.

⁴ מו"נ ג מב. הרמב"ם מביא כמה דוגמאות לעקרון שלו: א. המוכר מקבל את הרווחים המקובלים ואסור לו לאונות את הלוקח. ב. יושר דיני שומרים. ג. מצוה לתת שכר שכיר בזמן ולא להונות אותו במחיר. וראה בבלי קידושין כ ב: "מלמד שלוח וגואל וגואל לחצאין... אמר ר"ש מה טעם...". וראה שו"ת המב"יט א רלז. וראה חידושי"א מגילה כח א ד"ה לא ששתי בתקלת חברי. וראה דיני עבודה במשפט העברי עמ' 253.

⁵ כף החיים כא יד. וראה שו"ת ישמח לבב, לקט תשובות ד: "והניסיון מוכיח כי שלימות המלאכה וחסרונה תלוי בשכרה אם מעט ואם הרבה".

⁶ שו"ת יד אליהו כח. וראה תפארת ישראל כתובות ז י בועז ס"ק א; עיני כל חי סנהדרין מד א; שו"ת אגרות משה חו"מ א קד.

⁷ ראה קצור שלחן ערוך קפד ב; שו"ע הרב הלכות נזקי גוף ונפש ודיניהם ד; עלינו לשבח דברים ב עמ' עז.

⁸ רמב"ם שכירות יב א. וראה עין איה ברכות ב פרק ששי סא.

⁹ פלא יועץ ערך בעלי חיים.

מצוות בסלונקי התקבלה תקנה: "כל בעל בית שיש לו פועלים, חייב לומר להם שיתפללו במנחה, אם יש מנין במקום עבודתם... ואם אין מנין שילכו להתפלל בבית כנסת קרוב".¹⁰

כבוד העובד כותב הרב עוזיאל: "הבעלים חייבים להתנהג עם העובדים במידת אהבה וכבוד, עין טובה ונדיבות לב".¹¹ מוטב למעביד לפטר עובד החשוד בגניבה ולא להלבין את פניו.¹² חות דעת על עובד יש לתת מתוך הקפדה יתירה על סודיות.¹³

דמי מחלה כותב הרלב"ג: "שלא הי' ראוי לאדם שיהיה אכזרי למשרתיו ועבדיו לעזוב אותם כשיחלו אבל ראוי שישתדל ברפואתם ובשמירתם כחזקת הידי".¹⁴

נחת כותב ספר חסידים: "ואל יטיל אדם אימה יתירה בתוך ביתו פן יאכילוהו עבדיו דבר איסור".¹⁵ כותב הפלא יועץ: "אם בני אדם יצאו מן השורה והתריסו כנגדו שלא בפניו ודברו עליו תועה וחרופין וגדופין ישמר רוחו... ואפילו... האדון עם משרתיו וכדומה ראוי שלא ידקדק עמהם כל כך ולפעמים יעשה עצמו אשר לא ראה ואשר לא שמע ואשר לא ידע".¹⁶ ראוי למעביד למחול על נזקים קטנים שעובד גרם בתום לב.¹⁷

דרכי נעם כותב ספר חסידים: "ואלו דברים מורידים את האדם, ואין הצלחה בנכסיו... המכביד על השכירים, כגון אם השכיר אחר לעשות מלאכתו או ללמוד בניו או שאר דברים ומטריחו יותר מדי או יותר ממה שהתנה עמו".¹⁸ פוסק החוות יאיר: "ולא יטיל בעל הבית עלי' עול שאינו נהוג בבירור".¹⁹ כותב מהר"ח פאלאג'י: "והירא את דבר ה' לא יקרא למשרתיו שיעשו לו שירות ומלאכה בעת שישבו לאכול או להקיצם בשעה שהם ישנים ובפרט אם הם עייפים ויגיעים..."²⁰

ראוי למעביד לשמוע את טענות העובד.²¹

שויון מעביד אינו חייב לתת לכל עובדיו שכר אחיד,²² אך ראוי לו לנהוג בשויון עם שווים. כותב ספר חסידים: "אם יש לאדם שני עבדים, וזה טורח כמו זה, לא יתן לאחד יותר מלחבירו לאכול".²³

¹⁰ אורחות יושר פרק א עמ' י.

¹¹ שו"ת משפטי עוזיאל חו"מ מב. וראה ספרא על ויקרא כה לט. וראה פלא יועץ ערך זלזול.

¹² ראה שו"ת מנחת שלמה ג קה.

¹³ ראה נשמת אברהם ה חו"מ תכ ס"ק ג.

¹⁴ רלב"ג שמואל ב א כז התועלת הארבעים ותשעה.

¹⁵ ספר חסידים (מרג.) קמה. וראה שו"ת יד אליהו כח.

¹⁶ פלא יועץ ערך חרש. וראה רמב"ם עבדים ט ה; שם אישות טו יט ושם תלמוד תורה ד ד.

¹⁷ ראה ערוך השלחן חו"מ שצא ז; וראה שו"ת חוות יאיר קו.

¹⁸ ספר חסידים (וויס.) תתלב. וראה רמב"ם שכירות ד ז; חשוקי חמד כתובות עמ' תמט - תנ.

¹⁹ שו"ת חוות יאיר קו.

²⁰ כף החיים א יב. וראה פלא יועץ ערך טרח.

²¹ ראה רמב"ם עבדים ט ח.

²² ראה שו"ת משנה הלכות ה רפח.

²³ ספר חסידים (וויס.) תריד. וראה שו"ת משנה הלכות ה רפח, שמותר להפלות עובדים אם פועלים לש"ש.

פיטורין פוסק הדברי מלכאל: "הנה לסלקו נראה שיכול, כיון שלא דיבר עמו ששוכרו על כל משך העסק..."²⁴ לעומתו פוסק האגרות משה: "אין יכולים לסלק בלא טענה ברורה"²⁵.

גדול שכרו של מי שמתנהג כראוי עם פועליו. כותב החיד"א: "... וכאשר יתנהג האדם עם משרתו כן יתנהגו בשמים עמו..."²⁶.

חובות עובד²⁷

משמעת מפורש בתנא דבי אליהו: "פועל שקיבל מלאכתו של בעל הבית, חובה עליו לעשותה כמו שהיא חפץ בעל הבית, ואם אינו עושה רצונו וחפצו של בעל הבית, עליו הכתוב אומר: 'ארור עושה מלאכת ה' רמיה'".²⁸

העובד חייב להשמע למעבידו כל עוד הוא אינו נדרש לעבור על התורה או על החוקים.²⁹

מוסר עבודה פוסק הרמב"ם: "כדרך שמוזהר בעל הבית שלא יגזול שכר עני ולא יעכבונו כך העני מוזהר שלא יגזול מלאכת בעל הבית ויבטל מעט בכאן ומעט בכאן ומוציא כל היום במרמה אלא חייב לדקדק על עצמו בזמן..."³⁰ כותב ספר החינוך: "מצוה תקעח... שלא יאכל השכיר בשעת עבודתו מהדבר אשר יעבוד בו..."³¹.

כותב המסילת ישרים: "אם עשה מצוה בזמן מלאכתו לא לצדקה תחשב לו אלא עברה היא בידו".³²

מסירות פוסק הרמב"ם: "וכן חייב לעבוד בכל כחו שהרי יעקב הצדיק אמר כי בכל כחי עבדתי את אביכן לפיכך נטל שכר זאת אף בעולם הזה שנאמר ויפרץ האיש מאד מאד"³³ כותב היעב"ץ: "נשכרת אצל בעל הבית עבוד אותו באמונה..."³⁴.

פוסק המחבר: "אין למלמד לנעור בלילה יותר מדאי שלא יהיה עצל ביום ללמוד וכן לא יתענה או לעצור במאכל ומשתה או לאכול ולשתות יותר מדאי"³⁵.

פוסק הרב שפרן: "יש להזהיר לכל בעלי תפקידים, להדחיק את נטיותיהם האישיות, ולהתעסק אך ורק בטובת המוסד והחברה שעליו הם מופקדים. כך למשל, מנהל בית ספר הבוחר קרוב

²⁴ שו"ת דברי מלכאל ג קנא. וראה חזו"א ב"ק כג ב; שו"ת ציץ אליעזר י לג.

²⁵ שו"ת אגרות משה חו"מ א עה. וראה שם חו"מ א עו. וראה שו"ת תשובות והנהגות ג תעד: "דהיום לכו"ע אין שכירותו אלא לזמן וכמ"ש בחזו"א, ובפועל בעלמא הכל תלוי במנהג המדינה".

²⁶ ברית עולם ושומר הברית, ספר חסידים (מרג.) תרסח.

²⁷ ראה דיני עבודה במשפט העברי פרק שנים עשר. וראה רמב"ם שכירות יג ז; רמב"ם תלמוד תורה ב ג.

²⁸ תנא דבי אליהו רבא טו. וראה שו"ת פסקי עוזיאל בשאלות הזמן מו.

²⁹ ראה, לדוגמא, שו"ת אגרות משה יו"ד ד לג; שו"ת משנה הלכות יב מח. וראה סעיף קמו.

³⁰ רמב"ם שכירות יג ז. על חובת עובד לבא בזמן ראה שו"ע חו"מ שלג ה בהגה. על חובתו שלא להבטל ראה חשוקי חמד בבא מציעא ע"מ שפח.

³¹ ספר החינוך תקעח. וראה שו"ע חו"מ שלג ה בהגה.

³² מסילת ישרים יא. וראה שו"ע יו"ד רמד ה. הערת הרב נבנצל: "פרט למה שהתורה התירה או ממנהג המדינה".

³³ רמב"ם שכירות יג ז.

³⁴ סדור בית יעקב הנהגת דרך ארץ ומשא ומתן ה (דף קי ב).

³⁵ שו"ע יו"ד רמה יז.

משפחה לתפקיד מסוים, הרי הוא מזיק גם את המתמודדים האחרים וגם את התלמידים וההורים וגם את בית הספר בעצמו... שהוא מופקד לדאוג לטובתו הבלעדית".³⁶

לא לגרום נזק פוסק השו"ע: "... בדבר האבוד כגון פשתן להעלות מהמשרה או ששכר חמור להביא חליפין למת או לכלה וכיוצא בהם אחד פועל ואחד קבלן אינו יכול לחזור בו".³⁷

פוסק האגרות משה: "... כשיבררו בידיעה ברורה שהוא בעל מחלוקת שמפריע את העבודה וההנהגה שם יוכלו לסלקו..."³⁸

עובד אינו רשאי להשתמש ברכוש המעביד שלא ברשות.³⁹ אסור לו להשתמש במידע פנים בשום צורה שהיא⁴⁰ וגם לאחר סיום העבודה אסור לו לגלות סודות מקצועיים.⁴¹

על בית דין לאכוף דיני עבודה.

לפרנסים סמכות לקבל תקנות הנוגעות ליחסי עבודה ולשכר הפועלים. אומרת הגמרא: "... ורשאין בני העיר להתנות על המדות ועל השערים ועל שכר הפועלים ולהסיע על קיצתן".⁴²

זאת בתנאי שהתקנות הן לחיזוק הדת ולתיקון העולם.⁴³

זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "כל שכיר ששכרו בעדים ותבעו בזמנו ואמר בעל הבית נתתי לך שכרך והשכיר אומר לא נטלתי כלום תקנו חכמים שישבע השכיר בנקיטת חפץ ויטול..."⁴⁴

בקראקא תקנו: "מלמד הלכות או תוספות... שכירות שלהם שמונה זהובים פוליש ולא יותר... בענין המבשלות... שגם הם מרבין בשכירות עד אשר כמעט אין רוב הצבור יכולין לעמוד בו לכן תקנו שמהיום והלאה, כל בע"ב שאין בני ביתו מרובים יתנו שכירות להקעכין בזמן הקיץ שבעה זהובים פוליש..."⁴⁵ במעלה תקנו: "כל הנשכרים לב"ב, משרת או משרתת או פועלים, אינם רשאים כלל לחזור בהם בתוך הזמן... כי הוא דבר האבוד".⁴⁶ בניקולשבורג תקנו: "שום בעל הבית לא יעכב שכירות המלמד... ואם יסרב הב"ב לשלם השכירות מזמן אחד יהי התוקף ביד הגבאים דמלמדים לכרוז עליו בכפיה ובחרם בבית הכנסת עד שישלם שכירתו".⁴⁷

³⁶ הרב מנחם מנדל שפרן, "למען נחלל מעושך ידנינו", הישר והטוב ב עמ' כו.

³⁷ שו"ע חו"מ שלג ה.

³⁸ שו"ת אגרות משה חו"מ א עה.

³⁹ ראה שו"ת תשובות והנהגות א תתנח: "... נראה שאינו מחויב לעבור על התקנות ולגזול כדי להציל יהודי טרפה לחיי שעה... שלא מצינו חיוב הצלה היכא שצריך לגזול ממון חבירו כדי להציל נפש". הערת הרב נבנצל: "צ"ע דיגזול וישלם".

⁴⁰ ראה עלינו לשבח ויקרא עמ' תכה ושם דברים ב עמוד תכה.

⁴¹ ראה שו"ת מנחת יצחק ג קכח; חשוקי חמד בבא בתרא עמ' קלב – קלד; פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תתקמג החלטה משנת תע"א לפ"ק.

⁴² בבלי בבא בתרא ח ב. וראה חזון יחזקאל על תוספתא ב"מ יא יב ד"ה ועל שכר הפועלים: "שאינו לא ישכור פועלים ביוקר משכר קצוב זה, אבל לא מסתברא שיש בידם לכפות על הפועל שיעשה את מלאכתו בשכר זה".

⁴³ ראה סעיפים רנו – רנח.

⁴⁴ רמב"ם שכירות יא ו. על תקנות לטובת עובדים עניינם ראה סעיף רסט.

⁴⁵ קדמוניות מפנקסאות ישנים עמ' 15, תקנה משנת שני"ה לפ"ק. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא עו החלטה משנת שפ"ח לפ"ק.

⁴⁶ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאי ת"י לפ"ק רג. וראה שו"ע חו"מ שלג ה: "משרתת... מקרי דבר האבוד".

⁴⁷ ספר תקנות ניקולשבורג קב תקנה לפני שנת תק"כ.

בשעה שהפרנסים מקבלים תקנות עליהם לבחון היטב את משמעותן על המעבידים ועל העובדים. כותב רמח"ל: "וכבר פטרו את הפועלים העושים אצל ב"ה מברכת המוציא ומברכות אחרונות דברכת המזון, ואפי' בקריאת שמע לא חייבם ליבטל ממלאכתן אלא בפרשה ראשונה בלבד... שלא ליבטל ממלאכתו של בע"ה, ואם עבר ה"ז גזלן".⁴⁸

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות ליחסי עובד מעביד.⁴⁹ כותב החוקת עולם: "לכן יש לומר אם העבודה תלויה בבריאות האדם יש להזהר שלא להעביד את הפועלים יתר מדאי ובפרט בדורות הללו שהם דורות חלשים יש להקטין זמן העבודה וכל זמן סידור עבודה כדי לשמור בריאות הפועל...".⁵⁰ הרב אריאל פוסק: "בימינו לא יתכן שפועל יעלה בכבש ויטפס על אילן ללא אמצעי בטיחות, שלא היו בעבר".⁵¹

לפרנסים סמכות לתקן תקנות לטובת העובדים⁵² כגון תשלום דמי הבראה, דמי מחלה, דמי חופשה, ביטוח למקרה תאונה, פיצויי פיטורין,⁵³ זכויות פנסיה וכד'.⁵⁴ הרב שרמן פוסק: "חוקי המדינה שנועדו לטובת הציבור כולו ולתקנתו, יש ליתן להם את תוקף ההלכה של דינא דמלכותא, ובכללם החוק המגן על זכויותיו הכספיות ותנאיו הסוציאליים של העובד".⁵⁵ לפרנסים סמכות לתקן תקנות גם לטובת המעבידים.

*

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי... לתנאי עבודה צודקים והוגנים...".⁵⁶ מדינות אחדות קבעו בחוקתן עקרון זה.⁵⁷

⁴⁸ מסילת ישרים יא. וראה רבינו יונה על מסכת ברכות דף טז א בענין האומנים הקורין ק"ש בראש האילן וכו'. חכמים אף פטרו פועלים מתפילה בציבור, ראה שו"ת שלמת חיים קמא.

⁴⁹ אמנם כמה מנהגים ביחסי עובד מעביד שונו במשך הדורות. ראה, לדוגמא, הערה קודמת. וראה שו"ע או"ח קצא ב שעששו פועלים מברכים את כל הארבע ברכות. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה עמ' 5 – 16 סעיף 22: "חוקים ינתנו לשם קביעת שכר עבודה, שעות עבודה ותנאי עבודה הוגנים". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

⁵⁰ חוקת עולם ב עמ' 416. על חולשת הדורות האחרונים ראה סעיפים עו צא.

⁵¹ הרב יעקב אריאל, "עזיבת הארץ ונטישת העיר מחשש סכנה", תחומין יב עמ' 197.

⁵² נראה, שהנהגת שכר מינימום אינה הוגנת, שכן פרנסת עובד עני מוטלת על החברה כולה, ולא רק על המעביד הנאלץ לשלם לעובד שכר גבוה מהמקובל בשוק החפשי. וראה בבלי בבא מציעא קיב ב: "ומשום כדי חייו דשכיר מפסדנא ליה לבעל הבית?" וראה שם קיג ב: "ולימא ליה לאו עלי קרמית וכו' ". וראה תקנות חכמי מכנס תקנה כז; הרב רפאל ברדוגו מתנגד למנהג שלפיו כל אלמנה יורשת מחצית מירושת בעלה, אפילו כאשר המנוח היה עשיר מופלג וכתובתה של האשה קטנה. וראה שו"ת אבני נזר חו"מ מב. עוד יש לדון האם קביעת שכר מינימום היא אכן לטובת כל העובדים, מאחר ויתכן שמעבידים ימנעו מלשכור פועלים. וראה סעיף רנו. אין מניעה לקבוע שכר מינימום בתנאי שהמדינה תחזיר למעביד את ההפרשים. כמו כן, ניתן לסייע לעובדים באמצעות מס הכנסה שלילי.

⁵³ ראה משך חכמה דברים טו יב – יד, שיש מצות הענקה רק אם בית דין מכר את העבד, אך במקרה שהעבד מכר את עצמו לא מגיעה לו הענקה כי הוא קיבל את התמורה המליאה בעת המכירה.

⁵⁴ ראה שו"ת ציץ אליעזר ב כו.

⁵⁵ הרב אברהם שרמן, "מנהג המדינה ביחסי עובד ומעביד", תחומין יח עמ' 244.

⁵⁶ הכרזה כג 1.

הדרישה לתנאי עבודה צודקים והוגנים באה לידי ביטוי בהכרזה, באמנות ובחוקות

- ההכרזה קובעת: "כל עובד זכאי לשכר צודק והוגן".⁵⁸
בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית שלפיה השכר יהיה תלוי במורכבות העבודה ובהקפה,⁵⁹ וכן שלעובד זכות לקבל תשלום מוגדל בעבור עבודת לילה.⁶⁰ מדינות אחדות קובעות בחוקה שלעובד זכות לשותפות ברווחים.⁶¹
- ההכרזה קובעת: "כל אדם ללא כל הפליה, זכאי לשכר שווה בעד עבודה שווה".⁶²
כך קובעות גם כמה מן החוקות.⁶³
- ההכרזה קובעת: "כל עובד זכאי לשכר... אשר יבטיח לו ולבני ביתו קיום הראוי לכבוד האדם שיושלם, אם יהיה צורך בכך, על ידי אמצעים אחרים של הגנה סוציאלית".⁶⁴
כך קובעות גם כמה מן החוקות.⁶⁵ חוקות של מדינות רבות קובעות שכר מינימום לעובד.⁶⁶
- האמנה קובעת שיש להבטיח בטיחות ובריאות בעבודה.⁶⁷
דרישה זו נזכרת בכמה מן החוקות.⁶⁸
- האמנה קובעת: "מדינות שהן צד באמנה זו... מכירות בזכותו של כל אדם להנאה מתנאי עבודה צודקים אשר יספקו במיוחד... הזדמנות שווה לכל אדם להתקדם בעבודתו לשלב מתאים גבוה יותר, בלא להתחשב בכל שיקול אחר לבד משיקולי ותק וכושר".⁶⁹
- ההכרזה קובעת: "כל אדם זכאי למנוחה ולפנאי, ובכלל זה הגבלת שעות העבודה במדה המתקבלת על הדעת וחופשה בשכר לעתים מזומנות".⁷⁰
כך קובעות גם כמה מן החוקות.⁷¹
- כמה מדינות קובעות שלעובדים זכות לפנסיה.⁷² באחרות קיימת הוראה חוקתית בדבר איסור הלנת שכר מרושעת.⁷³ בכמה מדינות קובעת החוקה שאין להוריד את שכרו של עובד אלא בהסכם שכר קיבוצי.⁷⁴ אחרות קובעות שאסור לפטר עובדים באופן שרירותי.⁷⁵

⁵⁷ ראה ICL חוקת ארגנטינה 14bis (1); שם חוקת דרום קוריהא 32 (3).

⁵⁸ הכרזה סעיף כג 3.

⁵⁹ ראה ICL חוקת ברזיל 7 (0) V.

⁶⁰ ראה ICL חוקת ברזיל 7 (0) IX.

⁶¹ ראה ICL חוקת ברזיל 7 (0) XI וחוקת ארגנטינה 14bis (1).

⁶² הכרזה סעיף כג 2. כתבי אמנה 1037 סעיף 7 א 1.

⁶³ ראה ICL חוקת ארגנטינה 14bis (1); שם חוקת הונגריה 70B.

⁶⁴ הכרזה סעיף כג 3.

⁶⁵ ראה חוקת איטליה 36 (1), שעל השכר להבטיח קיום חופשי ומכובד להם ולמשפחותיהם. ניסוחים כאלה

ודומים להם ראה חוקת ברזיל 7 (0) IV; חוקת פורטוגל 1 59 (a); חוקת דנמרק 75 (1).

⁶⁶ ראה ICL חוקת דרום קוריהא 32 (1); חוקת בולגריה 48 (5) וחוקת פארגוואי 92.

⁶⁷ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות כתבי אמנה 1037 סעיף 7 ב.

⁶⁸ ראה ICL חוקת בולגריה 48 (5). וראה שם חוקת הונגריה 70D (2) על הקמת מוסד לבטיחות בעבודה.

⁶⁹ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות כתבי אמנה 1037 סעיף 7 ג.

⁷⁰ הכרזה כד. וראה האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות 1037 סעיף 7 ד.

⁷¹ ראה ICL חוקת ארגנטינה 14bis (1).

⁷² ראה ICL חוקת ספרד 50; שם חוקת שוויצריה 113 (2) b.

⁷³ ראה ICL חוקת ברזיל 7 (0) X.

⁷⁴ ראה ICL חוקת ברזיל 7 (0) VI.

⁷⁵ ראה ICL חוקת סלובקיה 36 (b). וראה שם חוקת ארגנטינה 14bis (1); חוקת ברזיל 7 (0) I.

רסה. חופש להתאגדות מקצועית

אומרת התוספתא: "ורשאיין הצמרין והצבעין לומר כל מקח שיבא לעיר נהא כולנו שותפין בו. רשאים הנחתומין לעשות רגועה ביניהן. רשאיין החמרין לומר כל מי שימות לו חמור נעמיד לו חמור אחר... רשאיין הספנין לומר כל מי שתאבד ספינתו נעמיד לו ספינה אחרת".¹ פוסק השו"ע: "רשאים בעלי אומנות לעשות תקנות בענין מלאכתם כגון לפסוק ביניהם שלא יעשה א' ביום שיעשה חבירו וכיוצא בזה וכל מי שיעבור על התנאי יענישו אותו כך וכך".² מכאן שעובדים רשאים להתאגד - לקבוע לעצמם תקנון, לבחור לעצמם מנהיגים, לקצוב עונשים למי שיעבור על תקנותיהם וכל כיו"ב.³ כותב החזו"א: "ואפשר שזו תקנת חכמים... ליתן לכל אנשים בעלי אומנות אחת כח בית דין".⁴ לדעת האגרות משה, יש תוקף מחייב להחלטות של התאגדות מקצועית רק אם רוב העובדים מאוגדים בה.⁵

כשם שיש לעובדים חופש להתאגד כך יש להם חופש שלא להתאגד.⁶

בכל התאגדות, על התאגדות עובדים לקבל הסכמת אדם חשוב לכל החלטה שעשויה לפגוע במי שאינו חבר בה.⁷ מבאר הרב עזיאל: "... אבל כשיש אדם חשוב בעיר דרושה הסכמתו לתקנות אלה, כדי לתת להן החוקיות הדרושה. וטעמא דדינא הוא לפי שכל ארגון מקצועי אינו יכול להיות אוביקטיבי בהחלטותיו אלא הוא סוביקטיבי והנאתו העצמית עוצמת את עיניו לראות גם מצבו של בעל הבית. ולא עוד אלא שארגון אחד יוצר ארגון שני מתנגד לו והוא גם אינו מצטמצם בחוג עיניו הוא, ולא תחדל התנגשות תמיד בין שני הצדדים: הפועלים ובעלי הבתים, שיגררו אחריהם התנגדות עיוורת ואיבה תמידית".⁸ בקהילה שאין בה אדם חשוב רשאים חברי האיגודים לקבל החלטות כרצונם.⁹ מבאר המב"ט: "אם ימשך הזק לבני העיר גם הם יתקנו שלא יקנו מהם או יעמידו ויביאו להם אומנים אחרים".¹⁰

¹ תוספתא בבא מציעא יא יב. מבאר החזון יחזקאל ד"ה לעשות רגועה ביניהם: "חלוקת הרגעים עשה אתה ברגע פלוני ואני ברגע אחר. א"י מלשון מרגוע. אתה תנוח ביום פלוני ממלאכה זו ואני אנוח ביום (אחר)".
² שו"ע חו"מ רלא כח.
³ על חופש ההתאגדות ראה סעיף רכט.
⁴ חזו"א בבא בתרא ד ח. וראה דיני מנהגי ק"ק ארגיל כד ד, תקנה שהתקבלה שם: "ובני אומנים לגבי אומנתם חשיבי כעיר אחת".
⁵ ראה שו"ת אגרות משה חו"מ א נט.
⁶ ראה סעיף רכט. וראה שו"ת אגרות משה שם שחוכך בשאלה אם מיעוט רשאי שלא להצטרף לאיגוד מקצועי שהקים הרוב. ומעיר הרב עדו רכניץ, שמסתבר מאד לומר, שבמקום שמיעוט שאינו מאוגד נהנה בפועל מהחלטות האיגוד, כגון שהאיגוד שובת בדרישה להעלאת שכר ואם תתקבל דרישתו יעלה גם שכרו של המיעוט, רשאי הרוב לכופ את המיעוט לציית להחלטותיו. וראה שו"ת דרכי נועם חו"מ לח. וראה נתיבות המשפט חו"מ קעח משפט האורים ביאורים ס"ק ג.
⁷ ראה שו"ע חו"מ רלא כח בהגה: "מיהו אם ליכא הפסד לאחרני יכולין לתקן ביניהם מה שירצו". וראה סעיף רכט.
⁸ שו"ת פסקי עזיאל בשאלות הזמן מו.
⁹ ראה שו"ע חו"מ רלא כח.
¹⁰ שו"ת המב"ט א רלז.

בית הדין אחראי לאכיפת החוק על המתאגדים.¹¹

כל ההוראות לפרנסים הנוגעות לחופש התאגדות תקפות גם לגבי התאגדויות מקצועיות.¹²

בפוזנא החליטו שאפילו בית דין אינו רשאי להתערב בענייני איגודים מקצועיים ללא רשות ראש הקהילה: "הרב וזקני החברה אינם רשאים לעשות שום כפיות על הפסק שלהם רק רב מחויב לשלוח העתק פסק לפרנס החדש ופרנס החדש יתן רשות לשמשי קהל לכוף לקיום הפסק".¹³

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות להתאגדות מקצועית.¹⁴ כותב הרב עוזיאל: "הרי לך מפורש שר"ל הכירו בתקנות ארגון בעלי אומניות או הסתדרות של פועלים ופקידים בהסתדרות כללית אחת או הסתדרויות פרופסיונאליות מקצועיות. וכך הדין נותן שלא להשאיר את הפועל יחידי בודד ויחיד עד שיצטרך להשכיר את עצמו בעד שכר פועט להשביע רעבונו עם משפחתו בלחם צר ומים לחץ ובדירה אפלה ושפלה, וכדי להגן על עצמו נתן לו המשפט זכות חקית להתארגן, ולתקן תקנות מועילות לחברתו לחלוקת עבודה ישרה וצודקת בין חבריהם ולהשיג יחס מכובד ושכר הוגן לעבודתו, כדי לפרנס את ביתו באותה רמת החיים של בני עירו. ומסתבר שבכלל זה גם ארגון שותפי לקבוע לו מוסדות תרבות להעשרת השכלתו המדעית והאמנותית וידיעתו התורנית. מוסדות רפוי והבראה לחדש כחותיו המנוצלים מסבת עבודה ולרפא פצעי הנגרמים לו ממנה. ועם זה גם ליצור לו קופת חסכון לימי זקנה או אינבלידיות".¹⁵

על הסכמת אדם חשוב בימינו פוסק הרב עוזיאל: "ולמעשה אני אומר לענ"ד, כי לפי מצב תנאי העבודה בזמן הזה אין אדם חשוב יכול בעצמו לדון על תוקף חקיותיהם של הפועלים, אלא צריך לדעת להקים בית דין חשוב של יודעי משפטי התורה ואנשי מדע שיודעים פרק בתורת האיקונומיה הכלכלית ותנאי השוק החברתי והם בצרופם יקבעו חקת העבודה לפרטיה ולמנות אח"כ דיינים קבועים שידונו על יסוד חקה זו בכל הסכסוכים שיפלו בין הפועלים עצמם בנוגע לחלוקת עבודה צודקת ביניהם, ובין הפועלים ובעלי הבית בנוגע ליחסיהם ההדדיים".¹⁶ פוסק הרב משה פיינשטיין: "בערים שבמדינה זו לא ממונה שום חכם על כך ולכן הוא כליכא אדם חשוב".¹⁷ פוסק רש"י אויערבאך: "גם יש לצדד דבאותם המקומות שהרבנים והת"ח שבעיר אינם מכניסים את ראשם בעסקי פועלים ושכר עבודה הו"ל כאילו אין שם חבר עיר".¹⁸

¹¹ על העמדת אגודת נגרים לדין ראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה ב תרפז משנת השפ"ח.

¹² על התערבות שנועדה למנוע מחלוקות, ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' קסד החלטה משנת תצ"ז. וראה שם החלטה ב' קעא משנת תצ"ז לפ"ק: "בהתאסף אלופים פרנסים ומנהיגים קהילתנו יצ"ו פקחנו בענייני החברה חייטים שרבו כמו רבו ביניהם הסכסוכים...".

¹³ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' קנז החלטה משנת תצ"ז לפ"ק. על חלוקת התפקידים שבין מרא דאתרא ובין הפרנסים בתחום השיפוט ראה סעיף כב.

¹⁴ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 23: "זכותם של עובדים להתאגד באגודות מקצועיות, להתקשר בחוזה תעריף... וכל המתנה על זכות זו תנאו בטל". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה הרב אורי דסברג, "ויתור עובד על זכויותיו", תחומין כ עמ' 80 – 83.

¹⁵ שו"ת משפטי עוזיאל חו"מ מב. וראה את דברי הרא"ה קוק המובאים בסוף סימן רסד.

¹⁶ שו"ת משפטי עוזיאל חו"מ מב. על אדם חשוב בימינו ראה סעיף קכט.

¹⁷ אגרות משה חו"מ נט.

¹⁸ שו"ת מנחת שלמה פז ב.

*

במדינות המפותחות מאפשרים לעובדים להתאגד כרצונם ויחד עם זאת קיים פיקוח ציבורי על איגודים אלו.¹⁹ גם עובדי מדינה רשאים להתאגד,²⁰ אם כי קיימות הגבלות על התאגדויות של אנשי צבא, של משטרה ושל עובדי שירותים חיוניים אחרים.²¹

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי לאגד אגודות מקצועיות ולהצטרף לאגודות כדי להגן על ענייניו".²² האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קובעת: "מדינות שהן צד באמנה זו מתחייבות להבטיח: א. זכותו של כל אדם להתאגד עם אחרים לאיגודים מקצועיים, ולהצטרף לאיגוד מקצועי לפי בחירתו, בכפוף לכללי הארגון הנוגע בדבר בלבד, לשם קידום ענייני הכלכליים והחברתיים ושמירתם. שום הגבלות לא יוטלו על שימוש בזכות זו למעט אלו שנקבעו בחוק, והנדרשות בחברה דמוקרטית למען הבטחון הלאומי או תקנת הציבור, או לשם שמירת זכויותיו וחירויותיו של הזולת. ב. זכותם של איגודים מקצועיים להקים פדרציות או קונפדרציות (והמדינות מחויבות להבטיח) ואת זכותם של אלה להתאגד לארגוני איגודים מקצועיים בינלאומיים או להצטרף אליהם; ג. זכותם של איגודים מקצועיים למלא את תפקידם באורח חופשי, בלא שום הגבלות, לבד מאלה הקבועות בחוק והנדרשות בחברה דמוקרטית למען הבטחון הלאומי או תקנת הציבור, או לשם שמירת זכויות הזולת וחירויותיו".²³

רבות מן החוקות קובעות שלעובדים זכות להתאגד באיגודים מקצועיים.²⁴ בברזיל קיימת הוראה חוקתית לפיה אין רשות לעובדים להתאגד אלא באיגוד מקצועי אחד.²⁵

¹⁹ על הנוקים הכלכליים שגרמו גילדות באירופה ראה The European Miracle עמ' 98.

²⁰ ראה EB (2008) civil service, Conditions of service, Civil servants and unions.

²¹ ראה סעיף רסו.

²² הכרזה כג 4.

²³ כתבי אמנה 1037 8 1 א - ג. בספר The Constitution of Liberty עמ' 268, ובמיוחד בהערה 3, כותב שהיו זמנים ומדינות שבהן היתה לאיגוד מקצועי חסינות מפני נזקים שגרמו, הוא או הפועלים בשמו. האמנה מדגישה איפוא שהאיגוד המקצועי אינו עומד מעל לחוק. האמנה אינה אומרת מאומה על חובת המעביד להעסיק רק עובדים החברים באיגוד מקצועי ומכאן שהיא אינה מכירה בדרישה כזו. וראה, EB (2008), closed shop, שבארצות הברית, דרישה מעין זו של איגודי עובדים אסורה על פי חוק.

²⁴ ראה ICL חוקת גרמניה 9 (3) שלעובדים זכות להתאגד ולשפר את תנאי העבודה והתנאים הכלכליים של בעלי כל המקצועות. וראה שם חוקת פורטוגל 54 הוראה המאפשרת לעובדים של כל מפעל להתארגן ולהם סמכויות בין השאר לדרוש לקבל מידע מהמעביד וכן להיות שותפים בארגון מחדש של העבודה במפעל ועוד כיו"ב.

²⁵ ראה ICL חוקת ברזיל 8 (0) II.

רסו. זכות השביתה

המדינות המפותחות היום מכירות בזכות השביתה.¹ נשק השביתה ממלא תפקיד חברתי חשוב בצמצום הפערים הכלכליים והחברתיים,² אם כי לא אחת הוא מנוצל לרעה.³ ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם אינה מזכירה את זכות השביתה,⁴ אך האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קובעת: "מדיניות שהן צד באמנה זו מתחייבות להבטיח... זכות לשבות, ובלבד שישתמשו בה בהתאם לחוקי כל ארץ וארץ".⁵ האמנה מתירה למדינות להגביל את זכות השביתה: "סעיף זה אין בו כדי למנוע החלתן של הגבלות חוקיות על שימוש בזכויות אלה לגבי אנשי הכוחות המזוינים או אנשי המשטרה, או אנשי המנהל הציבורי".⁶

מדינות רבות קובעות בחוקתן את זכות השביתה.⁷ חוקת שוויצריה קובעת שלכתחילה מן הראוי לנסות ולפתור סכסוכי עבודה באמצעות בוררות.⁸ חוקת ברזיל קובעת שעל העובדים לשקול היטב אם לנקוט בשביתה ולבחון אילו מטרות הם רוצים להשיג באמצעותה.⁹ כמה מן החוקות אינן מתירות שביתה של שופטים, תובעים, המשטרה והצבא, של מכבי אש ושל כל מי שעוסק בהצלת חיים.¹⁰

*

עובד השבות בימינו אינו מתכוון להפסיק את עבודתו. אדרבא, הוא דורש להמשיך ולעבוד בתנאים עדיפים ומונע עובדים אחרים מלתפוס את מקומו. על פי התורה, עובד אמנם זכאי להפסיק את עבודתו בכל שעה שיחפוץ,¹¹ אולם זאת בתנאי שהפסקת העבודה אינה גורמת למעביד נזקים קשים. פוסק השלחן ערוך: "התחיל הפועל במלאכה, וחזר בו בחצי היום, חוזר, ואפילו קבל כבר דמי שכירותו ואין בידו לשלם לבעל הבית, יכול לחזור בו והמעות חוב עליו,

¹ ראה EB, strike.

² סתם שכיר הוא בסתמא עני, ראה רמב"ם שכירות יג ז. על מדיניות רווחה ראה סעיף רסט.

³ ראה Law, legislation and Liberty ח"ב 141 – 142.

⁴ יש להניח כי זכות השביתה הושמטה מההכרזה בשל לחץ המדינות בעלות המשטר הקומוניסטי.

⁵ כתבי אמנה 1037 8 1 ד.

⁶ כתבי אמנה 1037 8 2, וראה ההח"מ 871.

⁷ ראה ICL חוקת איטליה 40; חוקת ברזיל 9 (0) וחוקת שוויצריה 38 (3).

⁸ ראה ICL חוקת שוויצריה 28 (2), שבמדת האפשר יש לפתור חילוקי דעות באמצעות משא ומתן ופישור. וראה שם (4) שלמחוקק סמכות למנוע כמה קבוצות אזרחים מלשבות.

⁹ ראה לדוגמא ICL חוקת ברזיל 9 (0). וראה EB, strike, שבארצות הברית לעובדי הסקטור הציבורי אין זכות שביתה. זכות השביתה גם אינה נזכרת בחוקת ארצות הברית.

¹⁰ ראה לדוגמא ICL חוקת סלובקיה 37 (4), ושם 54.

¹¹ הערת הרב נבנצל: "העובד לפי זמן (העובד לפי תוצרת נקרא קבלן ואינו יכול לחזור בו בחצי היום)".

שנאמר: 'כי לי בני ישראל עבדים' - ולא עבדים לעבדים.¹² פועל שהפסיק את עבודתו אינו זכאי לדרוש דרישות כל שהן מהמעביד או מפועלים אחרים.¹³

עם זאת, מדינה או קהילה רשאיות להכיר בזכות השביתה אם לדעת רוב מנין רוב בנין¹⁴ היא מועילה לחיזוק הדת או לתיקון העולם.¹⁵

מדינה או קהילה אף רשאיות לקבל תקנות המונעות שביתות חפוזות והמגבילות שביתות של עובדים חיוניים.¹⁶ בין השאר, ראוי לאפשר למעבידים ולעובדים גישה מהירה ויעילה לבתי דין שיכריעו בכל סכסוך שבין עובדים ומעבידים.

על שובתים מוטלות המגבלות הבאות

- פוסק הרב ישראלי: "שביתה פראית, היינו שלא על דעת הארגון המקצועי... אינה חוקית".¹⁷
- עובדי רפואה, כוחות בטחון כוחות הצלה למיניהם רשאים לקיים שביתות רק אם הן אינן מסכנות חיים.¹⁸
- מורים למקצועות קדש אינם רשאים לשבות.¹⁹ הרב אהרן קוטלר פוסק, שגם מורים המלמדים למודי חול אינם רשאים לשבות: "וידוע גודל הקלקול הבא מבטלה וטיולי התלמידים והסתובבותם בשווקים וברחובות, שזה הפסד רוחני דלא הדר".²⁰

¹² שו"ע חו"מ שלג ג. וראה רש"י בבלי בבא מציעא עז א ד"ה יד פועל על העליונה. וראה שו"ת חוות יאיר קו על השלכות נוספות של כלל זה. וראה חזו"א, חושן משפט בבא קמא כג לח.

¹³ ראה חזו"א חו"מ ב"ק סוף סימן לח. וראה הרב אורי דסברג, "שביתת עובדים על פי ההלכה", סקירה ביבליוגרפית, תחומין ה עמ' 295 – 300.

¹⁴ על נוהל קבלת החלטות ראה סעיף קלז. וראה שבחי הראי"ה עמ' רצד: "העיר הרב: 'על שום מה חוגי הפועלים החילוניים הם השולטים עתה ביישוב, ולא חוגי היהדות הנאמנה?' והוא השיב: 'כיון שהללו - שומרי התורה - לא נתנו את דעתם עד כה במדה מספקת להגנה על זכויות העובד ולעוד כמה עניינים שבין אדם לחברו, ומצב זה תובע תשובה ותיקון'. וראה שו"ת שלמת חיים א פח: "בענין מלמדי תינוקות אולי אין להם לקום באשמורת לאמירת הסליחות... שלא לבטל... (תשובה) לענין זה כיון דהמנהג כן הוי כהתנו מעיקרא". הרש"ז אויערבאך הורה למרצה המלמד לימודי קדש במכללה לשבות: "אדעתא דהכי - קבלת מרותם המקצועית, וכחברי הארגון - נכנסתם לעבודה". וראה ועלה לא יבול ב עמ' צט. ויש חולקים. ראה עלינו לשבח שמות עמ' שצב: "ההלכה היהודית אינה מכירה כלל במושג 'שביתה'". וראה וחי אחיך עמד, תשובת הרב זילברשטיין עמ' ח - יא בהערה, ובעמוד ט הוא מתיר לרופא הנקרא להציל חולה מסוכן באמצע הלילה להתלבש תחילה, ונימוקו עמו: "מסתבר שאם נחייב רופא לתת כל ממונו ולרוץ בבגדי שינה, יהיו רבים שימנעו מלעסוק ברפואה". טיעון זה תקף, באופן עקרוני, גם לגבי זכות השביתה. וראה הערה 23.

¹⁵ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 23: "מובטחת בזה זכותם של עובדים... ולערוך שביתות לשם הגנת זכויותיהם וענייניהם הכלכליים". וראה שם עמ' 42: "הרב טיקוצינסקי מתנגד לנתינת כל הזכויות לעובד מבלי לתת בטחונות מתאימים לנותני העבודה ולבעלי הרכוש". בימינו זכות השביתה מוכרת במרבית המדינות המפותחות ולפיכך נראה שיש לה תוקף של מנהג דרך ארץ, ראה סעיף מא הערה 49.

¹⁶ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 42, הערה על סעיף 23, המובא בהערה 15: "הרב אושפיזאי והרב קניאל מציעים להוסיף בסוף הפסוק הראשון את המלים: 'אם נותן העבודה אינו מסכים לבוררות לאומית המוכרת מטעם הממשלה או ממוסדות המשותפים של התעשייה והפועלים'".

¹⁷ הרבנות והמדינה עמ' 330.

¹⁸ נשמת אברהם ג חו"מ שלג אות א. וראה הרב יצחק זילברשטיין, "שביתת רופאים" צהר ד עמ' קצב - קצח.

• בתנאים ובנסיבות המצדיקים זאת, יש מקום להתיר לעוסקים במקצועות חיוניים לשבות על פי גדרי הוראת שעה.²¹ פוסק האגרות משה בענין שביתת מלמדים : "... אבל אם הוא באופן שאין להם כדי צורכם שלכן קשה לפנייהם ללמד בטוב עם התלמידים... אז אולי יש מקום להתיר מהא ד'עת לעשות לה' הפרו תורתך'".²² כותב הרב נבנצל בהערותיו לספר זה: "אם כך יורעו תמיד תנאי הרופאים והמורים וכו' ולא ירצו אנשים להכנס למקצועות אלו".²³

רק מרא דאתרא או בית דין רשאים להתיר שביתה על פי גדרי הוראת שעה. הרש"ז אויערבאך פוסק: "נלע"ד פשוט דלאו כל כמיניהו של המלמדים לעשות דין לעצמם מבלי להמלך תחילה עם רב העיר".²⁴

• בשום מקרה אסור לשובתים לפגוע במי שממלא את מקומם. פוסק הרב משה פיינשטיין: "אבל ודאי לעשות דברים שלא כדיני התורה כגון להכות את אלו שיתרצו לעבוד כשהם יעשו שביתה... אסור לא רק על ידי העכו"ם אלא אף על ידי עצמם דעל הכאה גם בהסכם אדם חשוב מסתבר שאסור".²⁵

גם במקרה ששביתה מותרת,²⁶ ראוי לעובדים להחליט על שביתה במתינות רבה, שכן עדיף לישב חילוקי דעות באמצעות בורות או באמצעות בית דין. פוסק הרב נבנצל: "הממשלה אומרת שאין כסף לתוספות שכר, והרופאים חושבים שבכל זאת מגיע להם – מה עושים אנשים מבוגרים במקרה כזה? הולכים לצד שלישי שיכריע, הולכים לבורר כלשהו; יהודים הולכים לדין תורה, לרב".²⁷

¹⁹ שו"ע חו"מ סלג ה בהגה. וראה הרב י. ש. אלישיב, "שביתת מורים", תחומין כד עמ' 73 – 76.

²⁰ שו"ת משנת רבי אהרן עא.

²¹ ראה סעיף פא.

²² שו"ת אגרות משה חו"מ נט. וראה שו"ת יחווה דעת ד מח החוכך להתיר למורים לשבות מכח "עת לעשות לה'". האדר"ת מעיד על עצמו, ראה סדר אליהו עמ' 65: "הסכמנו שלא להורות גם בימי החג שום שאלה... (ו)שאלתי לזקן גדולי הדור הגאון מקאוונא והשיבני שאין בזה שום חשש איסור וגם הוא עשה כן, וכן נהוג בכל תפוצות ישראל". וראה סדר פרשיות להאדר"ת עמ' שמו, שבמשך ששה שבועות האדר"ת שבת ולא פסק בעניני איסור והתר! וראה תקנות חכמי מכנאס תקנה מט, שחברי בית הדין שבתו במשך חודש כמחאה נגד נתבעים אלימים, שאינם נשמעים לדיינים. וראה שו"ת ויאמר יצחק ב חו"מ צז, שכמחאה על כך שחכמים נדרשים לשלם מס הסכימו כמה רבנים לבטל את השחיטה.

²³ כת"י.

²⁴ שו"ת חכמת שלמה פז. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ג עד: "והנה בדבר ענין השביתות בישיבה שהוא בעצם דבר האסור מצד בטול תורה... ודאי בכל שביתה צריך לדון בכובד ראש גדול ובעצם יש להצריך ע"פ הוראת חכם דוקא אך שקשה כמובן למצא חכם שיוורה בעיניו כאלו לכן אין מוחין כשדנין לעצמן אם הוא צורך גדול". וראה שו"ת תשובות והנהגות ה שפב.

²⁵ שו"ת אגרות משה חו"מ נח, וראה יש"ש ב"ק ג כא; חזו"א חו"מ ב"ק כג לו-לח.

²⁶ ראה מנחת אברהם א לח, שבנסיבות מסוימות רשאי עובד לשבות מדין "עביד איניש דינא לנפשיה". וראה סעיף שכו.

²⁷ שיחות לספר במדבר שיחה כח, עמ' שח. וראה שו"ת חוות יאיר קו: "ופעמים רבות שבאו לפני נדון בה"ב ומשרת שחזרו בהם... ומימי לא פסקתי דין ביניהם, רק טרחתי מאד עד שמצאתי פשר דבר".